

ZSIDÓKÉRDÉS
A MAGYAR REFORMKORBAN

(1790—1848)

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NEMZETISÉGRE

ÍRTA:
SIMON LÁSZLÓ

DEBRECEN, 1936
DR. BERTÓK LAJOS KIADÁSA

Bevezetés.

Eötvös József báró — méltó e dolgozatot az ő nevével kezdeni — a hatvanas évek kiújuló nemzeti küzdelmeiből visszatérően közelmúltjának történetére, hogy a történelem tanításából nyerjen tájékozódást, így jellemezte korát: „Az egész fejlődés, mely politikai tekintetben az utolsó félszázadok alatt történt, nem egyéb, mint a centralisatio elvének kiterjesztése s megszorítása azon autonómiának, mellyel a középkor alatt az egyes tartományok, városok, sőt egyes nemesek bírtak... Mióta a törvényhozás a nép kezébe ment át, s a kormány majoritások nevében gyakoroltatott: a centralisatió elve kiterjesztetteti mindenre, *Mi az államnak teljes egységével össze nem fért, — mi az országos többség hatalmát szűkebb keretekre szorítható-, mi az egyenlőséget, sőt mi az egyformaságot zavarható,* mely a kornak ideálja vala,” mindaz az emberiség elévülhetetlen jogainak sértése, jóléte s az örök igazság akadályaként tekintetett.¹ *A nemzeti egység* gondolatának rendi, racionalista, romantikus és főleg liberális polgári-nacionalista formái ebben az időrendben, mégis korszakoként is összekeverten nemcsak fejlődéstörténeti szempontból nagyjelentőségűek, hanem mint a rendi nacionalizmus és kora liberalizmus *korszzerűsége*n, a kornak önmagából való megértésénél kell ebből sorban tekintetbe vennünk őket. És bár a rendi formák utolsó virágzásának szakában, a Martinovics-összeesküvés és Széchényi fellépte közt tárgykörünket illetőleg ez eszmék szinte az észreveheíetlenség homályába húzódnak vissza, — hatásukat jóformán csak a nyelvi küzdelmekben észlelhetjük — a negyvenes évek eszmei Magyarországra már teljesen ráillenek Székfü Gyula mondatai: „A középkori és abszolutisztikus állam távolról sem tudta oly teljes mértékben magáévá tenni az egyént, mint az új nemzetállam, mely már *nemzeti, azaz* egységes szempontú kollektív célú nevelést ad és így célkitűzéseiben nem udvarra, arisztokratákra, királyi zsoldos seregre és hivatalnokokra támaszkodik, hanem millióknak *egyetlen* irányba eső öntudatos erejére,² Ehhez az áramlathoz — mit majd mi is kénytelenek leszünk sokszor felszínesnek ítélni, de mit vizsgálódásainkban mégis a korra legjellemzőbbnek találtunk — hozzámérni az eseményeket, tekinti feladatának szerény kezdeményezésünk. Tudományos teljességre

¹ Eötvös József: A nemzetiségi kérdés, 14.1. (Pest, 1865, Ráth Mór, 8^o158.1.)

² Magyar történet VII. köt. 9, 1.; a dőlt betűs szedés itt is, miként dolgozatunkban mindenütt, tőlünk származik. A hosszabb című közismert munkák teljes címét itt mellőztük.

törekedni, különösen a források felhasználása és felkutatása terén, e fogalom relatív értelmében sem tartottuk még feladatunknak. Hő v ebb kutatásokra építő munka is számos van történelmi irodalmunkban. Tisztában lévén azonban azzal, hogy kérdésünk még nem csak történelmi kérdés, vállalkoznunk kellett arra, mit kérdésünkben még nem tettek meg, hogy a múltat történelmi szempontok szerint, tehát a kor immanens lényegéhez híven ítéljük meg. Ez a történész feladata, s ha arra van szükség, a történelem is csak így lehet példa: *magistra vitae*. Mennyire töredékesen és vázaltszerűen oldottuk meg feladatunkat, magunk érezzük legjobban, s ezért hasznos bírálatnak tartjuk — a további kutatást.

1. A RACIONALISTA REFORMKÍSÉRLET.

I. Századok óta ható hangulat és a felvilágosodásnak egyetemes igényű áramlata nagy reményekre jogosító szintézist ígértek a magyarságnak az 1790-és évek elején. II. József uralmának társadalmi törekvései a rendiség keretein túlemelkedvén, magukban rejtették azt az erkölcsi és a szellemi eszmét, melyet halála után a magyarság sajátos viszonyaihoz alkalmazva, most *önerejéből* tömhetne volna be a testében mutatkozó vészes szakadékokat. A felvilágosodott uralkodó azonban összbiradalmi célokat szolgáló kiméretlen törekvéseivel nemcsak a százados nemzeti hangulat frenetikus, mindent elmosó reakcióját váltotta ki, hanem a nemzeti kérdéseknek is rendi fogalmazására adott alkalmat-szándékán kívül.

1790-től a Martinovics-összeesküvésig terjedő évek reformeszméjének társadalmi vonatkozásait már tisztázta történetírásunk.⁸ Ez a mozgalom korántsem akarta mostmár megbolygatni a rendi Magyarország társadalmi kereteit, újat csupán azoknak újszerű, szerződéses értelmezésében, a legmagyarabb rétegnek, a köznemességnek vezető szerephez jutásában és a főleg már közjogi gyökerű hangulatnak szokatlan méretű lendületében jelentett. Amint azonban a mozgalom társadalmi elgondolásai visszahúzódtak a rendi keretek közé, ugyanez történt nemzeti elgondolásaival is. Magyar nemzet továbbra is a nemesi *nemzet* marad. A köznemesség most vezető szerephez jutva, erős nemzeti bélyeget nyom még a szabadkőművességre is,⁴ körében igazi magyar világ támad, amilyen Rákóczi óta nem volt,... „az ifjak és urak eddig oldalukon billegett penecilus helyett széles magyar kardot kötöttek, paripákat vásároltak s azokon nyargalóztak...”⁵ magyar szó hangzik, magyar ruha csillog mindenfelé. A hangulati magyarosodás mellett a nemzeti mozgalomnak komolyabb formája, a felvilágosodásban gyökerező, csupán nyelvi követelésekig jut el. A felvilágosodás a műveltséget mindenkivel közössé akarja tenni, ezt azonban — úgy véli — csak egy nyelven teheti meg; ez a gondolatmenet formálja a kezdetben kozmopolita felvilágosodást nemzetivé.⁶ így jutunk el a felvilágosodás nyelvi nemzeti mozgalmi-

³ Mályusz Elemér: Sándor Lipót fhg. nádor Iratai, (Fontes, Bp. 1926.) és Szekfü: Magyar történet VI. k.

⁴ Mályusz: Id. mű: 9. l.

⁵ Keresztes naplója 181 1. id: Némedi Lajos: A némettség magyar szemmel 30. l. (Debrecen, 1935).

⁶ U. o. 48. l.

hoz, melyeket másik oldalról táplál a Grandé Encyclopedie francia bölcselőinek tana, mely szerint az államhatárok szabják meg a nemzetieket is.⁷ Az így értelmezett nemzetiségnek palládiuma a nyelv, „...ha a magyar nyelv hozattatik bé... Nemzetünkől különös nemzet válik, örökös fal lesz a magyar s nem magyar között vonva s az idegen vagy magyarrá lesz közöttünk, vagy éhei hal-el” — írja Kazinczy⁸ a korszak elején és Decsi Decsy Sámuel, a kor legtüresebb nacionalista közírója is a magyar nyelv elterjedésétől várja politikai és gazdasági helyzetünknek is egy csapásra való megjavulását,⁹ a magyar nyelv terjesztéséhez pedig könnyű és elegendő eszköznek tartja a nyelvmestereket és magyarul tudó papokat. Azonban még e nyelvművelők közt is találunk hangokat, melyek csak a nemességet akarják a latintól és némettől a magyarhoz vonni.¹⁰

II, Az utolsó konzervatív reform rendi társadalmi és még felszínes nemzeti elgondolásai a zsidó kérdés társadalmi vonatkozásaira is csak rendi feleletet adhattak, nemzeti vonatkozásaival szemben azonban tanácstalanul állottak. Német polgárság és vándorló görög kereskedők mellett a zsidóság a XVIII század végén még korántsem monopolizálja, a kereskedelme térfoglalása azonban ekkor indul meg. Az 1787-és összeírás számukat kerekén 83.000-nek találja, többségük, 52.000 esik a dunai tájakra, feltűnően sok Pozsony megyére (6944), még több Nyitrára (10.038), míg ugyanekkor Beregre csak 1460 jut.¹¹ A zsidóság rezervoárja ekkor még nyugat, erről bocsájtja rajait hazánk felé. Azonban II. József türelmi rendelete, mely a vallási közösségeikben megkötött zsidóságnak lehetővé tette, hogy az egész birodalom területén szabadabban mozogjon, a galíciai zsidóság előtt nyitotta meg a nemsokára kitörő francia háborúknak bő konjunktúrákat ígérő ország kapuit.¹² A városi polgárságnak rendi privilégiumai, amelyek felett oly éber vigyázással őrködött,¹³ előnyös helyzetet biztosítottak a zsidósággal szemben. Ezt az előnyét azonban most már társadalmi vonatkozású erők fenyegetik, A zsidóság meg tudja szerezni a maga számára a nemesség jóindulatát és pártfogását. Ugyanis pénzügyi vállalkozó szelleme miatt, mely a nemességből teljesen hiányzott, nemcsak érdekellentét nem volt köztük, hanem a nemes pillanatnyilag hasznát is látta a sürgő-forgó zsidónak. A fennálló társadalmi rend megváltoztatását még legyőzhetetlen erők akadályoz-

⁷Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 30. 1. (Fontes, Bp. 1926.)

⁸Hadi és más nevezetes történetek 1790 ápr. 2. Id: Némedi: Id. mű 72 1.

⁹Pannóniai Fénix: Id, Szekfü: Iratok a magyar államnyelv...stb. 29, 1.

¹⁰Szekfü: Id. mű: 92. 1.

¹¹Kovács Alajos: A zsidóság téríoglalása Magyarországon 10. s. köv. 11. (Bp. 1922).

¹²Szekfü: Magyar történet, VII. köt. 97, 1.

¹³Városi polgárság és zsidóság gazdasági küzdelmeiről is, főleg azonban

zák, akik követelik is, Laczkovicstól Martinovicsig, kalandorok és erkölcsi nihilisták, s így e két polgárellenes tényező, nemesség és zsidóság most valósággal fegyverbarátságot köt a városi polgárság ellen.¹⁴ A megoldást a polgárság itt is rendi privilégiumaiban látja. A nemzeti gondolat szolgálata is, melyre a zsidókérdés kapcsán hivatkoznak, teljesen rendi beállítottságban jelenik meg. A zsidó azzal, hogy a tisztességes munkát megveti, a földműveléstől irtózik, csal, lop, uzsoráskodik, mindezekkel *polgári kötelességét* nem teljesíti, már pedig e vélekedés polgári írója a polgárság nemzeti érdemeit nem tudja másként elképzelni, minthogy felsorolja civiltásának, Szombathelynek hazafias érdemeit,¹⁵ Mozgékonyabb versenytársat látván a zsidóban, a városok semmi esetre sem hajlandók őt befogadni, tűzzel-vassal hajlandók ellene küzdeni, kisebb atrocitások, lámpavas-emlegetések köreikben napi renden vannak. A rendi keretek zárt hierarchiájában, hol mindenkinek meghatározott helye és tevékenységi köre van, habár jogokkal nem, csak tilalmakkal körülhatárolt, mégis egyetlen mozgékony elem a zsidóság. Vásárokra járnia, rendes grémium-kereskedést és céhbeli ipart üznie nem szabad, ellenben nyitva áll előtte a házaló-kereskedés, mely az uzsorára, hitel visszaélésre, áruhamításra, orgazdaságra, *üzleti* ügyekben egymás közt titkos egyetértésre bőséges lehetőséget kínált. *Közjogi helyzete* voltaképpen nincs, *megtűrt* nép, a kamara szolgálja, a *türelmi adó* határozza meg állapotát, mely maga is törvénytelen, a király által önkényesen kivetett és időnként önkényes összegben megállapított adónem, melyet az országgyűlések soha el nem ismertek, melynek fejében a megtűrt mégis védelemben részesülnek,¹⁶ Ez a „türelmi” állapot azonban nemcsak az egész zsidóság, hanem kisebb csoportjaik *helyzetét* is meghatározza, főnemesi birtokok és egyes városok megszabott összeg fejében, oltalomadónak nevezhetnénk, szigorú szerződéses viszonyra lépnek a zsidósággal s fejlődik ki köztük mindkettőjük számára nélkülözhetetlen szimbiózis,¹⁷ Ez a társadalmi és jogi helyzet azonban éledni kezdő nép és gazdálkodás körében tarthatatlan. Akik a gazdasági életnek csak legalantasabb tevékenységeit

a városi polgárjog szempontjából megvilágítva, bőven olvashatunk legújabbban Oszetzky Dénes; A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor c. művében (39-47. és 105-110. 11.; Bp. 1935.)

¹⁴ Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. (A Bécsi Magyar Történelmi Intézet évkönyve, 1930. 274. s. köv., 11.)

¹⁵ Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig; 614 s, Köv. 11. (Bp. 1888.)

¹⁶ A türelmi adóra: Hazai tudósítások 1806. XXXIII. sz. és Országgyűlési Napló 1832z6. XI. köt. 308, 1.

¹⁷ Goldberger Izidor: Az Eszterházyak szerződésai a tatai zsidó hitközséggel I(zraelita) M(agyar) I(rodalmi) T(ársaság) Évkönyve 1918. 228. s. köv., 11. vil. im in I: Bárány József: A kecskeméti zsidók történetéből, I.M.I.T. Évk. 1899 102. s. köv. II.

üzhetik, azonban alantas erkölcsök fejlődnek ki. A zsidóságnál ez az állapot már hagyományos volt, és most, szaporodó számuk kényszerére is, a magyar reformmozgalomnak felelnie kellett erre a kérdésre is.

Illuminátus körök neveltje az a réteg, felvilágosodott közírók, kik a kérdést teljesen történetetlen szempontok szerint, csupán az európai eszmeáramlatok tabula rasáján szemlélik, felfogásukból mint magyar specifikum legfeljebb a nemesség iránti hódolat és érdekeinek szem előtt tartása csillan ki. „Mikép üldözhetik a tőlünk szakálával és nyelvével különböző szegény zsidóságot?” — kérdi Nagyváthy János. „Talán azért, hogy az idvezítőt nemcsak megölte, de nem is hiszen benne; úgy van, de ezek nem ölték meg, a fiak pedig az atyák álnokságáért nem büntetethetnek... A magyar nemesség volt az első, mely ennek az ügyefogyott népnek szabadságot, oltalmat, életkönnyebbséget ajánlott, tsupán tsak emberi szeretetből, noha meg kell vallani, hogy ez a nemzetség hasznot is nem keveset hajt mind a hazának, mind pedig a nemességnek különösön,¹⁸ Korai filantróp eszmék, európai szempontok, a szabadságnak komoly erkölcsi értéként való felfogása,¹⁹ távol a magyar talajtól, de nagy hatással szolgáltatják az eszmei hátteret. Ez a szellem a zsidóság felszabadításáért küzd, helyzetét *jogivá* akarja tenni. Szerényebb a hatása az akkor még zavaros nacionalista integráló törekvéseknek, egyetlen ismeretlen szerzőnél találkozunk ezzel a néző ponttal.²⁰ Hogy a zsidók hibáikat is levethessék s hogy hasznos tagjai legyenek a társadalomnak, ajánlja, hogy a nagykereskedést és a vásárokon való részvételt nekik is ugyanazon feltételekkel engedjék meg, mint a keresztyéneknek, a házalástól azonban tiltsák el őket. Arra kell szorítani a zsidóságot, hogy családonkint legfeljebb egy legyen közülök kereskedő, a többi pedig földművelésre, vagy egyéb foglalkozásra adja magát. Javaslatának végcélja saját bevallása szerint is a zsidók *beolvasztása* a nemzet testébe. Úgy véli tehát, hogyha a zsidó résztvehet a társadalom minden munkájában s ezáltal nélkülözhetetlen, vagy legalább hasznos népelemmé válik, bizonyára ki fog emelkedni alárendelt helyzetéből és saját érdemeivel nyeri el a polgári jogokat. Nemzeti vonatkozásban a szabad zsidóság a nemzeti hatalom és büszkeség növelőjeként jelenik meg: „...megpusztult hazánkat népesítik, kereskedéseik, mesterségeik és szor-

¹⁸ E mondatokat idézi Concha Győző; A kilencvenes évek reformeszméi, Bp. 1885 c. művében, 102. 1. A földesurak rászorultságára sok közül Árva m. követutasításából: „Szaporodásuknak útját kell állani, de azért egészen meg ne semmisítsék őket, mert a kereskedelem élesztését elősegítik, a földesurak pedig rájuk szorulnak, mintegy ellenméregre.” Kerekes György: A kassai kereskedők életéből, 99, 1. (Bp, 1913.)

¹⁹ „Valakit nyomorgatni annyit teszen, hogy a magyar nemzetség még nem szabad nemzetség” — írja Nagyráthy, (Concha: Id. hely.)

²⁰ „Beschwerden und...” stb. Id. Ballagi: Id. mű: 612. s. köv. 11.

galmatosságuk által gazdagodtak s azt meg az idegenek, sőt ellenségeink előtt is tekintetessé és szellemessé teszik.²¹ A polgári kapitalista életeszmeny testesülvén e nyilatkozatokban a mezeti dicsúségnek régi képletével.

Ebből az eszmei háttérből azonban most meg a polgárság ellenállása növeli először politikummá a zsidókérdést. II. József intézkedései ugyanis lehetővé tették a zsidók számára a városokba költözést. 1790 elején azonban már kiűzésüket követelik a városok, A helytartó tanács, nagyrészt annak a Sonnenfelsnek tanítványai, ki korának egyik leghatásosabb illuminátusa, maga is egy zsidó rabbi fia s kinek lábainál nevelkedett Bécsben a magyar köznemesi reformmozgalom legtöbb vezetője is, ezek a helytartó tanácsosok most arra hivatkozva, hogy az országgyűlés fogja majd szabályozni a kérdést, érvényben hagyták II. József viszsavont rendeletét,²² Az 1790-és országgyűlés azután a zsidókat „az összes szabad királyi városokban és más helységeken azon állapotban hagyta, melyben 1790. évi január elsőjén voltak”²³ s a kérdést a bizottsági munkálatok közé utalta.

A reformmozgalom szelleme azonban még teljesen távol van a vallási szolidaritásban még meg nem bolygatott zsidóságtól. Nyugaton, Mendelsohn eszméinek hatása alatt, egyelőre ugyan még csak berlini szalonokban mélyreható változások csirái bontakoznak, a racionalizmus feszegeti a rituális vallási kereteket, a reformerek a fogadó népekbe való beolvadás szükségességét hangoztatják, majd Mendelsohn mély zsidó öntudatát is levetkőzve, megindul épen az ő családjából a tömeges áttérés.²⁴ A zsidóság petíciójában, melyet az 1792-es országgyűléshez nyújt IEFÉ7⁵ nyomát sem találjuk még e nyugati eszmék hatásának. Felvilágosodás és nemzeti reformmozgalom lehetőséget jelent csupán a honi zsidóságnak, kérnek, de magukat nem kötelezik.²⁶ Kérik a mózesi törvények és az évezredes szokások által előírt rítusok szabad gyakorlását, mentességet a keresztyén ünnepek megülése alól, szabad letelepedést és tartózkodást minden városban, helységben és falu-

²¹ „Igaz hazafi...” stb. Id. Concha: Id. mű; 103. 1.

²² Mályusz id. tanulmánya.

²³ 1790. XXXVIII. te.

²⁴ Mendelsohn mozgalmára: Nikolaus László: Die geistige u. soziale Entwicklung der Juden in Ungarn in der ersten Hälfte des 19 Jahrhunderts: 6—7. 11, (Berlin, 1934. 8°, 58. 1.) továbbá: Leopold Low: Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. 66. L (Bp. 1874) és Magyar Zsidó Lexikon: Mendelsohn címszó alatt.

²⁵ Szövege: Low: Id. mű: 14. s. köv. 11.

²⁶ Jellemző dialektikájukra amivel érvelnek, kérvén a Horvátországba való betelepedést. Tudva lévő, hogy ott az akatholikusok nem telepedhetnek meg. Azonban ők — úgymond — még várják a Messiást, s annak eljövetelével nem tudni még, hogy katholikusok, vagy akatholikusok lesznek-é, tehát rájuk ez a törvény nem vonatkozhat.

ban, incolátust, ház,- telek vásárlási és bérlési szabadságot. Engedélyt mindennemű kereskedelem üzésére, házalásra is, kézi mesterségek kitanulására, céhekbe való belépésre, keresztyén segédek tartására, telek és földvásárlásra, árendálásra. Minden nyilvános iskolát szabadon látogathassanak, tudományos pályákra léphessenek. Keresztyénekkal való poros ügyeiket rendes bíróság elé vihessék, azonban engedje meg a törvény, hogy zsidó és zsidó közt felmerült ügyekben a rabbik és törvény tudóik saját törvényeik és eddigi szokásaik szerint ítéljenek. E kérések tartalmazzák mindazokat a jogokat, melyek a nem nemeseket megilletik s ha ezekhez hozzájárul egyházi fórumaiknak világi ügyletekben való illetékessége, a rendi keretek közt is privilegizált helyzet jutott volna osztályrészükül.

A bizottsági munkálatok, nyugodtan mondhatjuk, a rendi kereteken belül is korszerűek és a helyzethez igazodók.²⁷ Haller előadói javaslata nemcsak biztonságukat akarja megadni a törvény oltalma alatt, hanem alkalmat olyan megélhetési eszközökre, melyek mellett nem kényszerülnek becstelen keresetmódra. Belátja, hogy a zsidók a kereskedelem és ipar által az ország hasznára lehetnek, ezért e pályák elől minden akadályt igyekeznek elhárítani. Kivéve a bányavárosokban és Horvátországban való lakhatás jogát, a javaslat *felruházza őket a nemnemes szabadok jogával*. Kiköti azonban, hogy külföldről csak olyan zsidó jöhet be, ki jelentősebb iparos, kereskedő, vagy oly kapitalista, ki legalább 1500 arany tőkével rendelkezik. A javaslat azonban, mely haladottabb szellemű az 1840. XXIX. tc.-nél és a 43/44-es országgyűlés liberális követéinek törekvéseinél, s mely mégis az akkori kicsiny számú zsidóság problémáját talán még meg tudta volna oldani, már ismert okokból,²⁸ a többi bizottsági munkával együtt törvényerőre soha nem emelkedett. A helyzet maradt a régi, az egyre növekedő számú zsidóság elnyomott voltában még inkább az arany sáncai mögé vonul, erkölcsei még inkább helyzetének irányában fejlődnek s mégis ő az egyetlen mozgékony, igazi közvetítő, kereskedő eleme a letargiába, teljes dekadenciába zuhanó rendi Magyarországaknak.

2. A FRANCIA HÁBORÚK. RENDI TÖREKVÉSEK ÉS REFORMKÍSÉRLET.

L Az 1802-iki országgyűlésen már nyomát sem találjuk kérdésünkben a reformhangulatnak, a sok panasz már csupán a zsidóság számának megnövekedése miatt hangzik el Ung megye követe jelenti, hogy megyéjében, „rendkívül elszaporodott ez a nemzet és ott a népességnek tizenhármad részét teszi.”²⁹ Az or-

²⁷ Kivonatát közli: Low: Id, mű; 34. s köv. 11.

²⁸ V. ö.: Mályusz: Sándor Lipót iratai c. művének bevezetésével.

²⁹ Napló: I. kötet 104. 1.

szágyűlés szeptemberben már feliratban kéri a királyt, hogy az 1790 óta bevándorolt zsidókat eredetük helyére utasíthassák vissza, azonban eredménytelenül.³⁰ De már 1803-ban a kamarai könyvelőség egyik számtiszte panaszkodik, hogy a magyarországi közigazgatási hatóságok nem korlátozzák eléggé a zsidók bevándorlását. Javaslatát a kancellária elfogadja, keresztyümegy az államtanácsban is, eredményeként létrejön a király 1803. július 19-iki rendelete, melyben hozzájárul a bevándorlás elpasztásához. Az ellenőrzést azonban, mit e rendszabályok tartalmaznak, a községi és megyei hatóságok ezután sem tudták foganatosítani.³¹ A zsidóság száma 1805-re 130,000-ra, 1%-ról 1.5%-ra, a bevándorlás most már teljesen Galícia felől történik. Míg nyugaton alig változik számuk, Sopron megyében pl. 3410-ről 3860-ra, 2.3%-ról 2.7%-ra, Nyitraiban 4%-ról 4.2%-ra növekszik számuk, addig Abaújban 3000-ről 5140-re, 2.2%-ról 3.7%-ra, Seregben 1460-ról 3556-ra, 2.3%-ról 4.2%-ra és hasonló arányban a többi északkeleti megyékben.³² Az összbirodalomhoz csatolt Galícia felől „a harmincadokon semmi vigyázat”³³ és bőséges lehetőségeket ígér a francia háborúkkal járó kereskedelmi konjunktúra, a hadi szállítás³⁴ 1798 nyarán az udaari haditanács kezdeményezésére a békési főispán megbízást kapott, hogy az itáliai seregek ellátására szükséges gabonaneműeket Magyarországon szerezze be és a szállítást is megszervezze. Az ügyet a legmélyebb titoktartással kezelték. A főispán első jelentésében közölte, hogy a vásárlásokat az Itáliához közel fekvő országrészekben óhajtja eszközölni s egyben zabkiviteli tilalmat javasolt. Azonban „az uzsorás spekulánsok és más gabonaszidók (Kornjuden) csempészkedésükkel nagy akadályokat igyekeztek vetni, s így történt, hogy a zabkivittelt nagyon hosszú idő múlva lehetett csak betiltani és beszüntetni.”³⁵ A merev rendi formák közt azonban a zsidóság gazdasági tevékenykedése mindinkább szükségszerű tényező lesz. Egyhangú a vélemény, még a városi polgárság is szükségesnek tartja,³⁶ hogy a mezőgazdasági terményeket a zsidók szedjék össze és közvetítsék a piac felé. Jászberény városi tanácsa 1803-ban nyilvános szerződést köt bizonyos Hoff er nevű zsidóval a gyapjú átvételére, noha a zsidókat a Jászságba még az 1840. XXIX. te ellenére sem engedik beköltözni.³⁷ Többségük

³⁰ Napló: I. kötet 230. és 431. 11.

³¹ V: Korács Alajos könyvének ismertetése. Századok, 1923. 183. sköv.11.

³² Kovács Alajos: Id. mű.

³³ Abaúj és Zemplén követeinek panasza az 1825z7-és országgyűlésen Napló: 1827. február 1.

³⁴ Szegfű: Magyar történet VII k. 98. 1.

³⁵ Domanovszky Sándor: József nádor iratai (Fontes, Bp, I k. 1925.) I. kötet 236. s köv. 11.

³⁶ Az 1802-es országgyűlés aktái, 122—23. 11. pesti kereskedők kérése.

³⁷ Kálmán Ödön: A zsidók betelepülése a Jászságba (Bp. 1916.) 21. 1.

távol minden állandó foglalkozástól, folyton hullámzik, ide-oda vonul,³⁸ házat, földet nem vehetnek, szilárd megtelepülésükről még a negyvenes években sem beszélhetünk és — Müller Gottfried szerint — „a cigányok mint ázsiai nomádok sátrak alatt, a zsidók pedig mint európai nomádok gyorsan kibérelhető és felmondható lakásokban,... mégis... biztos állapotban szívják a magyar államtöbbször maguk az iparosok vitték vásárra áruikat. A közvetítőt sem a céhbeli polgárság, sem a nemesség nem szerette.⁴⁰ Ezekben a begyökeresedett viszonyokban jelent most nagy változást a tisztán közvetítő szerepre vállalkozó zsidóság térfoglalása. Városokba településük és tevékenységükben jelentkező primitív kapitalista szisztéma ellen az érdekek mellett ilyen hagyományos érzület is szerepet játszik. Polgári agyvelőkben nehezen tud fészket verni az a gondolat is, hogy tisztos polgári foglalkozást üzenek olyanok, kiknek kérni sem lehet a polgári jogot.⁴¹ A városoknak az első korszakban jellemzett ellenállása folytatódik. Pesten, már egyik legélénkebb gazdasági centrumban, 1799-ben is még mindössze 310 túrt és 765 commorans zsidót találunk, 1802-ben a város még a túrt zsidók házas fiait és f érj és leányait is családostól el akarja távolítani, s midőn a helytartó tanács ezt eltiltja, a szülők türelmi és kereskedelmi jogát még ekkor sem engedik átszállni a gyermekekre.⁴² Kecskemét, mely 1794-ben a tűzvész miatt leszállította a zsidók taxáját, (bár akkor is minden „becsúszott” zsidóért 24 frt.-ot kellett fizetnie a hitközségnek, a becsúszottat pedig 12 pálcával bocsátották útnak) 1799-ben újra megszigorítja a beköltözést. Feleséges legényt felfogadni, vagy idegen zsidónak itt nősulni tilos, papot és metszöt tarthatnak, de ezekre a város nem terjeszti ki az 1790:38. tc. védelmét, ezek bármikor kiutasíthatók. 1801-ben már mégis formálisan községgé alakulnak, de a városi tanács már egy év múlva határozatot hoz: „Csakis bőrrel és gypjúval szabad kereskedniük, bolti portékával nem, mert ez a görög kereskedők privilégiuma. Mivel — úgymond tovább — a zsidók itt tőrésé a kereskedelem, nem pedig a benépesítés, megtiltatik nekik, még a türelmezetteknek is, itt nősulni, feleségüket ide hozni,

³⁸ Pesti kereskedők vélekedése. 1802. orsz. gyűl. aktái 138. 1.

³⁹ *Magyaren Spiegel; oder wahre Schilderung der Völker-Verfassung und Richtung des Ungarischen Reiches neuester Zeit von einem Magyaren.* (Név nélkül, Leipzig, 1845.) 31. 1. — A szinte nomád kereskedői életmódra szemléletes leírást találunk még Kálmán Ö. Id. művében.

⁴⁰ Szegefü: Magyar történet VII. köt. 97. 1.

⁴¹ E kérdésre: Oszetzky id. műve.

⁴² A türelmi jog pedig a commorálissal szemben, mely meghatározott időre szól, örökös. A pesti dolgokra . Büchler Sándor; A zsidók története Budapesten a legrégebb koroktól 1867-ig. (Bp. 1901.) 354. s köv. 11.

vagy akár csak lakodalmat is itt tartani.”⁴³ Ilyen élénk elővigyázat mellett egy korhadó konstitúció résein, mellékajtóin juthattak be nagyobb számban a városokba. A török uralom alatt a jószágaikból kifutott nemesek ellepték a felvidéki városokat, e menekültek s utódaik házaikra exempcionális leveleket szereztek, így, földesúri jogaiknál fogva azután a zsidókat szabadon befogadhatták,... „úgy, hogy vágnak oly városok, hogy most már 20, 60 s több ily szabad házak kúria néven találtnak s hol a nemteleken kívül több mint 40 zsidók is rongálják a polgári juszt, ezek azután minden taxa fizetése nélkül is kereskedést, kalmárságot, mészárosságot és csaplárságot űznek.”⁴⁴

Az 1802-és országgyűlés előtt a városok a kereskedelmi ügyek kapcsán egységes állásfoglalásra a zsidókérdésben. Kassai kereskedők már áprilisban érintkezésbe lépnek a pozsonyiakkal,⁴⁶ majd a pesti kereskedők az országgyűlésnél teszik meg észrevételeiket.⁴⁶ Ezekben a mozgalmakban merész kiállást észlelhetünk a rendi keretek védelméért. A kereskedelmi kódex és bizonyos vagyon elképzelésük szerint a zsidóság egy részét is tisztességes kereskedővé tenné, és ezt a vagyonos zsidó réteget hajlandók is befogadni. Kifogásaik a szegény és vándorló zsidók ellen vannak, a zsidóság többsége ellen, kik házalásukkal betörnek a *felosztott* piacokba, a vevő helyébe viszik az árut, sokszor lopottat, meghamisítottat. De nemcsak ezzel uralkodnak el a vásárlók felett, hanem a szükségletek és készletek pontos ismeretével is, „minden családi titokba behatolnak”, készleteiket a legjobb időre tartogatják. Pontos tájékozódást nemcsak belföldi hitsorsosaik útján, hanem az egész Európában szétszórt zsidóságtól is szereznek, idejében értesülnek készülő kormányintézkedésekről, akor a francia háborúk miatt európai agrárkonjunktúra kora.⁴⁷ Az agrártermények jól jövedelmeznek, a jövedelemmel növekedő igényeket pedig már nem tudja kielégíteni a régi, közvetítő nélküli gazdálkodás. Ennek a közvetítő szerepnek betöltésére vállalkozik most a zsidóság *s tevékenységében már csírájában rejlik a későbbi tőkés gazdasági rend minden kereskedői fogása. Erre a szerepre felel most bástyái mögül a polgárság: egyetlen szegény zsidó se bocsáttassék be Magyarországba, teljesen tiltsák meg a szegény zsidónak a kereskedést és árukkal való házalást, nehogy ezáltal alkalmuk legyen lopni és a lopottat eltitkolni. Csak ócskaságokkal kereskedhessenek, de nem házalva, hanem heti vásárokon és ter-*

⁴³ Bárány József: Id. tanulmánya.

⁴⁴ Az 1832—36. országgyűlés naplói, VI. k, 448. l.

⁴⁵ Kerekes; Id. mű: 97. l.

⁴⁶ Akták: 107, 122—3 és 138. 11

⁴⁷ Iványi Grünwald Béla bevezető tanulmánya Széchenyi Hitelének kiadásához (Fontos, Bp. 1930.) 64. l.

ményeket is csak pénzért vagy ócskaságokért, de ne árukért szedhessenek fel.⁴⁸

II. Mai polgári értelmű nemzeti szempontot hiába várunk e vélekedésektől. Ők a zsidóságot fel akarják oldani, de nem a nemzetben, hanem foglalkozási ágakban, „foglalkozzanak ők is mezőgazdasággal és iparral, hogy a világ hasznára lehessenek.”⁴⁹ A polgárságig még nem is juthatott el a nemzetfogalomnak a századfordulón a rendiség ellenére is meginduló változása. Bár a nemzetiség kifejezője még mindig a nyelv marad, az eszmei nemzethatár mindinkább tolódik már az államhatárokig, másrészt pedig éppen a nyelvi küzdelmek vetnek fel olyan nézetet is, mely a válaszfalakat nemes és jobbágy közt, mint egyaránt magyarul beszélő nemzettagok közt már ledöntené. A műveletlenebb rétegekben pedig széliében terjed a „magyar kenyér” elmélet, mely már a nemzetiséggel ki érdemeltnek tekinti a magyar föld áldásait,⁵⁰ A zsidó kérdéssel kapcsolatban ez utóbbi fogalommal rokon vélemények hangzanak el az 1802-es országgyűlés katonamegajánlási vitáiban, „Illetlennek látszana — mondják — hogy az ő (t. i. a zsidó) személyének és vagyonának védelme mellett keresztyén vér folyjon...” azt kívánják tehát, hogy a rendes ujoncozás alól a zsidókkal se tegyenek kivételt. Viszont mások még attól tartanak, hogy a katonáskodás érdeméért majd polgári jogokat fognak kérni, „különbben is kétséges dolog, ha vájjon a többi katonák őket maguk közt békességgel tűrnék-e, és mivel e furcsa elméjű és alkalmas nemzet közül némelyek idővel még fel tisztségeket is érdemelnének, a hazafi katonáknak azok parancsolatjától függeni kedvtelen és nem éppen illendő dolognak látszana.”⁵¹ Ez az országgyűlés még nem is terjeszti ki rájuk az ujoncozást, a hadseregbe csak 1807-től veszik be őket⁵²

Bár az egyházi reformmozgalom még nem hat a honi zsidóságra, tehát a későbbi értelemben vett neológ és orthodox táborokról sem beszélhetünk, vagyon és némi polgárosodás már elklónít egy réteget, mely az egész zsidóság nevében vállal az országos fórumok előtt szerepet. Ez a réteg, feltevésünk szerint éppen némi polgárosultságánál fogva most már a *rendi* formák felé is keresi az utat. A szegény bevándorolt tömeg adottságai miatt szinte kényszerül arra, hogy roppant alacsony szellemi és erkölcsi szín-

⁴⁸ Pesti kereskedők idézett vélekedései. A cserekereskedelem, amire itt rámutatnak, ellentmondani látszik előbbi megállapításainknak a zsidósággal jelentkező kapitalista szisztémáiól. Azonban nem is a felhalmozódott *tőkére* gondolunk mi még most, hanem arra az emberi magatartásra, amelyik, bár alacsony erkölcsi fokon, mégis, a városi polgársággal szemben, rokon a vállalkozó típusával

⁴⁹ Kassai kereskedők levele a pozsonyiakhoz. Kerekes: Id. mű. 97. 1.

⁵⁰ A nemzetfogalom ekkori fejlődésére: Szekfü: Iratok a magyar állami nyelv... stb. 78. és 92—101. 11.

⁵¹ Napló: I. köt. 104. a köv. 11.

⁵² 1807. I. le. 1. § és 1808. VI (c. 3. §.

vonalon bár és egészen öntudatlanul, de a rendi keretek fölé ke-
rekedjék, a gazdagabbak azonban, részben városokban élők, el-
lesik a „céhbeli” formákat és azoknak még igen erős nyomása
elől épen azoknak bátyái mögé akarnak behúzódni. E kettős le-
hetőség határán mozgó, igen érdekes titkos társulatot lepleznek
le a hatóságok Tokajban, 1800 márciusában,

A mintegy 60 tagot számláló kereskedő társaság, melynek
tagjai a zsidó eskükhöz hasonlóval pecsételik el magukat, befelé,
tartalmilag teljesen rendiség ellenes, forradalmi, a büntettet bünt-
etlenül hagyják, a földesúri bíráskodást nem ismerik el, az örök-
séggel önkényesen rendelkeznek. Kifelé mégis a céhekre *emlékez-
tető* érdekvédelmi szerepe mutatkozik működésüknek,⁵³ Az a zsidó
réteg, amelyik most már a privilégiumok oltalma alá akar húzódni,
érvelésében is a rendi Magyarország eszmeköréhez igazodik. Köz-
jogi pozíciót, mely gazdasági érdekvédelmet is jelent, merkantilista
fogalomkörbe tartozó érdemekre hivatkozva kér. Más kereskedők
— írják a nádorhoz 1807-ben,⁵⁴ — mint görögök, olaszok, swei-
ciak, nem a magyar, hanem saját árúikat viszik piacra s ezért
évente rengeteg *pénzt*, aranyat, ezüstöt visznek ki. Ezek össze-
gyűjtött vagyonukat kiküldik saját hazájukba, s mindenki tudja,
hogy ez a fő oka az arany- és ezüsthányynak. A zsidók ezzel
szemben kizárólag hazai cikkek kivitelével foglalkoznak, melye-
ket ők fáradhatatlan szorgalommal keresnek fel az ország minden
sarkában. Ugyanakkor az országgyűléshez is kérést intéznek, itt
már teljesen a rendi formák lehetőségeit akarván kihasználni, ké-
rik, hogy őket is sorozzák be *öt osztályba*, és pedig szántóvetők,
iparosok, kereskedők, polgárok és házalók, ezek legyenek a ke-
retnek, melyek alatt nemcsak foglalkozási szabadságokat kell érte-
nünk, hanem olyan rendi kereteket, melyek közjogilag is megha-
tároznák tagjaik helyzetét.⁵⁵ Ugyanekkor azonban, nehogy ezek-
ben a formákban szétoldódjanak, kérésüket megtoldják azzal,
hogy „nációjuk” azon egyéneit, kik más valláshoz nem csatlakoz-
lak, ha a zsidó vallás előírásait nyilvánvalóan megsértenék, saját
törvényeik szerint megbüntethessék. A bizottság, melynek a ké-
rést kiadták, teljesíti a zsidó kívánalmakat, csupán a házalástól
és olyan földesúri javak és földek árendálásától tiltja el őket, me-
lyeken jobbágyok vannak, „nehogy azokat — a földesúr jogos
védelme alatt — kirabolják.” Kereskedők, iparosok és kézmű-
vesek, regálé-bérlők, földművesek és szolgák; az öt osztály, mely-
be a javaslat a zsidókat besorozni óhajtja s ezt oly szigorúan ve-
szi, hogy kik ez osztályok valamelyikébe nem tartoznak, meg sem
nősülhetnek. Újra kiterjeszti rájuk mindazon jogokat, melyeket az
1791-és deputáció munkálatai már magukban foglalnak, sőt, mivel
az öt osztályba sorozással a zsidók közjogi helyzete is megválto-

⁵³ Domanovszky: József nádor iratai, I. köt. 314.

⁵⁴ Közli: Low: Id. mű: 42-3. 11,

⁵⁵ A kérvényt közli: Low: Id. mű: 37. s köv. 11.

zik, a türelmi adó eltörlését is javasolja, ha egy összegben fizetnek 1.6 millió forintot.⁵⁶ Nemzetiség szempontját első ízben találjuk meg e javaslatban az „asszimiláció” gondolat első ágacskaí sarjadtak abban a kívánságban, hogy minden hivatalos iratokat, jogi és kereskedelmi okleveleiket az illető vidéken divatozó nyelven kell szerkeszteniök. A javaslat utolsó pontja itt is a bevándorlás meggátolásáról gondoskodik, merkantilista szempontjai vannak: csak az a külföldi zsidó jöhet hazánkba, kinek legalább 1500 forintnyi vagyona van. E munkálat azonban országgyűlési tárgyalásra sem került.

3. A ZSIDÓSÁG TÉRHÓDÍTÁSA A RENDI MEGMEREVEDÉS KORÁBAN.

I. A kabineti abszolútizmus kora és a letargikus rendi megmerevedés nemcsak a külpolitikai szélcsendet hozta meg a fáradt Európának, hanem idebent is dermedt béke kora következett be. Az ilyen láz nélküli állapotok mindig alkalmasak arra, hogy a merev korpusztól idegen izgató testek saját természetük törvényeit írják bele az otthonul szolgáló népekbe. Amit eddig a rendi korra jellemzőnek találtunk, csupán az európai gazdasági élet hullámaitól megzavartan, nyugodt tenyészet képét mutatja épen ezen a téren legbeszédesebb kútfőinkben. Nyugodtan végigkísérhetjük e korban azt az utat, melyet a zsidóság a bevándorlástól a már modern értelemben vett kapitalista pozíciók elfoglalásáig megtesz.

A bevándorlásban az első két évtizedben viszonylagos visszaesést tapasztalhatunk, 1805-től 1825-ig számuk 60.000 el, országos arányszámban azonban csak 0.3%-al gyarapodik. A Duna bal partján Nyitra megyében van most érzékeny növekedés, 4.2%-ról, 5'1%-ra, továbbá Pozsony városában, hol 2.2%-ról 8.6%^ora nő arányszámuk. Ezek azonban belföldi népmozgalomnak tulajdoníthatók. Beregben 58%-al szaporodik a zsidóság, noha vármegyei arányszámuk ekkor 4.2%-ról 1.9%^ora esik. Ungban a megyei arányszám változatlanul marad 5.3%, növekedésük pedig önmagukhoz mérten 41.6%. Úgy látszik, hogy a beregi kaput kivéve Galícia felől megszűnt a bevándorlás, hiszen az említett megyékben szaporodásuk még az ország össznépességének mértékét, a közel 50%-ot sem éri el Márpedig köztudomású, hogy

⁵⁶ A javaslat szövege: Low; Id. mű: 55. s köv. 11, Törvényerőre nem jutott, azonban a zsidók arra hivatkozva, hogy ők a türelmi adó eltörlését nem is kérték, különben is csak minden zsidó hozzájárulásával garantálhatják a hatalmas összeg kifizetését, tiltakoznak az eltörlés ellen. (U. o, 63.1.) E magatartásuk okát még nem sikerült felderítenünk, minden esetre csak feltevésünk, hogy a valóban nagy anyagi nehézség mellett az is közrejátszott, hogy a rendi keretekben is növelte volna biztonságérzetüket, ha tovább is a király közvetlen szolgálói maradhatnak.

a bevándorlók először a határmezekben szoktak megtelepedni s csak onnan eresztik rajaikat az alföld és hazánk többi tájai felé. Korszakunkban főleg az utóbbi jelenség érvényesül, a határmezekkel szomszédos második övet, Szabolcs és Szatmár megyéket szállják meg főleg, továbbá Abaujt, ahol csaknem 100%-os, az összlakosságban is 1—1.8%-os gyarapodást mutatnak.⁵⁷ Ez a jelenség teszi érthetővé Kölcsey felkiáltását az 1830-as nagykarolyi megyegyűlésen: „...az adózó nép szegénységének veszedelmesebb forrása nem lehet, mint a zsidóságnak szemlátomást való gyarapodása.”⁵⁸

E korszak belső vándorlásaival elfoglalja a zsidóság azokat a pozíciókat, melyek birtokában később oly könnyen *szerezhet*te meg a gazdasági vezető szerepet. A városok elzárkózása még eredményes, Kassán, Debrecenben még egyáltalán nem, vagy egy-két család tud csak megtelepedni, inkább furfanggal, mint szerződéses viszonyra lépve,⁵⁹ Szegeden 1—2% között mozog számuk, Kecskeméten 1840-ig is csak 1.2%-ig gyarapodnak s csak Temesvár lakóinak alkotják már ekkor is 4.5%-át.⁶⁰ 1825-ben a városokban mindössze 34,500 zsidó lakik. Ilyen viszonyok közt még főleg a föld terményeivel kereskednek. Így a dunaparti mezővárosok aránytalanul népes zsidó községeket mutatnak fel, Högyészén 2623 lakosból 630 a zsidó, Bonyhádon 4873-ból 1563, Fejér megye északi részének gyűjtő helye, nagy uradalmak központja Lovasberény, hol *ehhez* képest 4263 lakos közt 1240 zsidó él.⁶¹ fölldesúri regálék árendálása, termények felvétele és továbbadása: mind a megfelelő számú zsidóság kiváltsága lett. Ők „árendálják a kocsmákon kívül a pálinkafőzést, az erdőket hamuzsírégetés, mnkkoltatás céljából, melyeknek piaci és külföldi árát egyaránt ők ismerik, holott az eladó gazdatisztnak arról fogalma sincs... Egy-egy uradalomhoz annyira hozzászoknak, hogy a „házi zsidó” fogalma szinte divatos lesz; a gazdatisztek tudományához hozzátartozik, hogy bármely kótyavetyénél saját zsidóikat léptessék fel, nehogy a licitációra jövő idegen zsidók maguk közt „összesúgva” az árat akadálytalanul lenyomják.”⁶² „Ha egy rongyos viskó van a faluban, mindenki ráismer, hogy a nemesi kúria az; rongyos fedelét keresztüljárja a szél, padlását póznákkal védi az összeomlástól, nyakába csurog az eső a szegény zsidónak, akit a földesúr beleültetett, hogy mérget áruljon benne szegény jobba-

⁵⁷ Adatok Kovács Alajos Id. művében. Ő e korszak bevándorlóinak számát 6000-re teszi.

⁵⁸ Minden munkái (III. kiad. Bp. 1886.) VI. k. 69. l.

⁵⁹ Debrecenben pl. dohány vásárlás ürügye alatt, (Orsz. Gyűl. Napló 1825/7. V L 113. l.)

⁶⁰ Az adatokat Kovács A. Id. művéből vettük. A többi városokról más helyen beszélünk.

⁶¹ Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik, 155. l.

⁶² Szekfű: Magyar történet VII. köt. 99. l.

gyainak.”⁶³ Az árendát pedig rendesen fizeti, mert, csaknem merő hagymával él, igyekezőbb kereskedik, vesz, ad, ha lova van, kész illendő áron fuvarozni, egyszóval kis nyereséggel elégszik meg, vigyázni kell ugyan rá, hogy keze alatt ne pusztuljanak az épületek, mert tisztátalanabb de az uraság kocsmabeli jövedelme bátorságosabb kezében”⁶⁴ Bolt, mészárszék és kocsmárendálásánál azonban — valamennyi földesúri regálé — nem szabad gondolnunk valami szabályozott, jó üzletmenetre, sokszor, „főleg a compossessoratusokban ahány ház, annyi bolt és annyi zsidó familia.” Elképzelhetjük milyen furfanggal, milyen minden eszközt megragadó találékonysággal élhettek meg ilyen helyeken zsidóink. Ezért azután „nemcsak ott helyben, hanem a körülötte levő helységekben is a legnyomorultabbak a lakosok, mivel a boltok sokasága miatt a kereskedésből egyik boltos sem élhetvén, kénytelen hamisságokra vetemedni...”⁶⁵ A 32/36-os országgyűlésen felvetődött az a javaslat, hogy a jobbágnak is meg kell engedni a boltnyitást. A követek azonban attól tartanak, hogy ez megint csak a jobbágy kárára lenne, mert „az ily árendát igen olcsón keríthetné a földesúr vagy a zsidó a maga kezére.”⁶⁶

Bolt és mészárszék árendálása mellett harmadik jól jövedelmező üzletág a pálinkafőzés és kocsmáltatás.⁶⁷ A gabonát pálinkafőzésre néha oly nagy mennyiségben szedik össze, hogy valószínű drágaságot idéznek elő.⁶⁸ Az összehordott gabonából készült pálinkát azután ő méri is ki a jobbágnak. A jobbágságra nemcsak gazdaságilag, hanem egészségügyileg is szomorú cirkulus ez, gabonáját olcsó pénzen, vagy esetleg már fennálló tartozása fejében odaadja a zsidónak, aki főz belőle pálinkát, azt drágán adja vissza neki. A megyék csak ritka esetben állapítják meg alacsonyan a jobbágy hitelkeretét, legtöbbször magas határig, 100 forint-ig engedték azt meg.⁶⁹ Elegendő összeg arra, hogy az eladósodott jobbágy egész vagyoni egyensúlyát felforgassa, minden esetre legszükségesebb táplálékában megrövidítse. „Mert a pálinkával való kereskedéshez a zsidók igen jól értenek — írja az egykorú —

⁶³ Kovács Ferenc: Az 1843z44. évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. (Bp. 1894. 6 köt.) VI. köt. 279 ülés: Beöthy Ödön szavat.

⁶⁴ Dessewffy József: Taglatat, Grünwald kiad.: 611. I, idézi Szekfü is id. helyen.

⁶⁵ Országgyűl. Napló: 1832z6. IX. köt. 396. 1. Fejér megye követénél.

⁶⁶ Napló: VI. k. 236. 1. (Bereg m. köv.) Ily értelemben nyilatkozik még Horvátország és Gömör m. követe, mindazok, kik a boltügyhöz a zsidókérdés szempontjából szoltak hozzá. (Napló: III. k. 236, továbbá IX. k. 98 és 405.11.)

⁶⁷ „A pálinkafűzést pedig nálunk úgy kell tekinteni, mint egyedül a zsidó életmódját, kik amennyit a közteherből magukon viselnek, kétannyit terhelnek vissza a föld lakóira...” Később „...ezeknek kezén forognak többnyire a mi igen nyomorult kocsmáink is”, (Kölcsey: Id. összes művei III k. 61. 1.)

⁶⁸ Orsz. Gyűl. Napló: 1832z6. V. k. 127. 1. Borsod m. köv.

⁶⁹ Szekfü: Magyar történet, VII. k. 98. I,

és azt legkellemesebb ízűvé igyekeznek tenni. Ezért a gyakran szomjúhozók nem úgy élnek vele, mint reggelivel, hanem a kenyérnek való gabonát inkább megisszák.”⁷⁰ Zsidók intézik a bor, főleg a hegyaljai íermés exportját Galíciába és Oroszországba, A *A zempléni* követ, legilletékesebb e téren, nincs ugyan elragadtatva e tevékenységüktől, mert „ezek a borokat meghamisítván, a hegyaljai boroknak becsét külföldön kimondhatatlanul megvesztegették.” Zemplén megye később el is tiltotta őket a borkereskedéstől, mégis a 25-ös országyűlés követői erősen hangoztatják, mily nagy szükség van a zsidókra a borok forgalombahozatalánál.”

A városok, melyek a századfordulón még országos törvénytől remélték érdekeik védelmét, most maguk építik ki védelmi állásaikat. Hogy a kis forgalomban ne konkuráljon a zsidó, rendszeren kikötik, hogy nagykereskedő legyen, így a viszonteladók már jobban tudják őt függő helyzetben tartani, hiszen a keresztyén nagykereskedőkkel együtt munkálhatnak, A zsidó így kénytelen-kelletlen a nagykereskedéshez folyamodott, még ha arra megfelelő vagyona nem is volt. Pesten már 1812-ben 163 kereskedő között 50 nagykereskedő, kik rendszeren szegény ördögök, kinek 10.000 forintja van, már nabob számba megy. Csak nagyban kereskedhetnek? hazai terményekkel a pozsonyváraljai zsidók isz Evégre 1825-Len az udvari tanács megengedi nekik, hogy Pozsonyban magazinokat állítsanak fel. Azonban három év múlva már azért esedsznek, hogy az étellel való kereskedést nekik kicsiben is engedjék meg, de meg sem várván a rendelkezést, lerakodó helyeiken el is kezdték a *termény* vékánkénti kimérését. A megye ezután megengedte a városnak, hogy a zsidók készleteit elkobozza.⁷²

II. A kényszerű átváltódást a kapitalista gazdálkodásra nálunk első sorban a kései rendi kor hitelnehézségei *idézték* elő. A szaporodó népességet a gazdasági élet váltakozó konjunktúrái is arra kényszerítették, hogy a gazdálkodás dimenzióit kitágítsa, A század második évtizedétől már nagy szerepet játszik az európai agrárkrízis,⁷³ kimerülnek a rendi hitelforrások és ezeknek helyét elfoglalja a zsidóság *kezén* felgyülemelő tőke, A zsidó, ki házással már kis tőkét és gazdasági ismereteket gyűjt,⁷⁴ ezután koc-

⁷⁰ Magyar Kurír: 1802. máj. 11. 582. 1.

⁷¹ Orsz. Gyűl. Napló: 1825z7. V. k. 214, s. kőv. II, v. ö. még az 1741 XXIX. te. indoklását. Továbbá: Kerekes: Id. mű. 103. 1.

⁷² Orsz. Gyűl. Napló: 1830, 282-3. 11.

⁷³ A reformkor gazdasági és különösen hiteléletének történetére: Iványi Grünvald Béla: Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790—1848. (Pp. 1925.) és idézett bevezető tanulmánya Széchenyi Hitelének kiadásához, továbbá: Ungar László: A nemesi birtok eladósodása 1848 előbb, Századok. 1935. 1-3. sz.

⁷⁴ Az 1807-es bizottsági munkálatok a, melyek a házalást eltiltánák, maguk

mát árendál, a jobbágy, kinek pénze úgyszólván szűkösen van, hitelben iszik nála, lekötve már esetleg jövő évi termését is.⁷⁵ Ezután már telkének jövedelme következik, majd robotja, sőt ha kisnemes az illető, kis birtoka is zálogba vándorol a zsidóhoz, ami az ösiség megszűnte után a zsidónál is marad,⁷⁶ Az uzsorakamat ropant magas, hiába a kamatláb-mérséklő intézkedések,⁷⁷ mivel a hitelforrások kis számban állnak rendelkezésre, a kölcsön adott összeget pedig az oppozíciós világban nagyon nehéz behajtani, a hitelnújtásra elég merész zsidó súlyos uzsorakamattal kárpótolja magát nagy kockázatáért.

Nagyobb arányú hitelek igénybevétele, ami már nem a földhöz ragadt jobbágy és kisnemes tevékenysége, a francia háborúk utáni infláció kapcsán veszi kezdetét, tipikus rendi tevékenységre, a zálogban lévő birtokoknak régi névértékben, de leromlott pénzen való visszaváltására. A hiteligenybe vétel a húszas évekig általában a birtokszerzéssel kapcsolatos, a hitelezők e nagyobb ügyleteknél még többnyire nem is zsidók. Legfeljebb könnyelmű ifjakat hálózhatnak be, hallatlan uzsorakamatra adva kölcsöneiket. Kölcsey említi, hogy „bizonyos ifjacska bizonyos zsidónak 800 potom forintért 100 000-es kötelezést adott.”⁷⁸ A panasz, hogy a zsidók hitelekkel az ifjúság kicsapongásait segítik elő, általános. A húszas évekkel azután nagy változás következik be. Az infláció viharai ekkorra kimerítik a szolidabb hitelforrásokat, viszont a megnövekedett igényeket már nehéz visszaszorítani. Az európai agrárkrízis pedig az eddigiek helyére még új gazdálkodási ágak bevezetését is követeli. Mindezek kielégítéséhez azonban hitelre van szükség. A régi hitelező helyébe most lép a pénzüzér, a vállalkozó, a régi hitelforrásokat pedig nagyrészt spekulatív, kommersziális tőkék váltják fel. A panaszok legnagyobb része ekkor már a zsidók ellen irányul, ami bizonyítja, hogy ekkor kezdenek a zsidó hitelezők összeköttetésbe lépni a rendi Magyarország tagjaival. Körmönfont áruüzletek lebonyolításával megkárosítják a főrangú fiatalembert, elhelyezik nagynevű emberek adósságleveleit, megszorult mágnásoknak hallatlan uzsorakölcsönt adnak. A megszorult adóssal selejtes árút vétetnek hitelbe, arról adósságlevelet állítanak ki, azután az árut sokkal olcsóbban visszavásárolják. Nagyon gyakori a felvett összegnél nagyobbra adott, kötelezvény, a hitelnújtásnak áruvételi szerződéssel való burkolása, A bírói végzéssel megítélt ingatlanok zsidókézzre jutását azonban a törvények és rendeletek igyekeznek megakadályozni,

a zsidók felelik, hogy e keresetmóddal gyűjtik össze az üzletnyitáshoz szükséges vagyont és kereskedelmi ismereteket. (Id. Lów: Id. mű; 63. l.)

⁷⁵ Somogy követe az 1832z6-os országgyűlésen. Napló: V, köt. 128. 1.

⁷⁶ Fodor Ferenc: Egy palóc falu életrajza (Bp. 1920) 35. 1.

⁷⁷ 1802. XXI. te Az 1825/7-es országgyűlésen újra sok a panasz, különösen az uzsoratórvény elégtelenségéért. Napló 1827 febr. 1.

⁷⁸ Idézi: Grünwald: Széchenyi magánhitelügyi koncepciója stb. 64.1.

leghatározottabban az 1818. évi helytartótanácsi rendelet, melynek kiegészítésére az 1819. évi leirat elrendeli, hogy azon esetekben, midőn zsidó hitelező nyerné el bírói foglalás útján az ingatlant, azt haszonbérbe kell adni licitáció útján a legtöbbet ígérő keresztyénnek. Pest nicgye ezeket a rendeleteket végre is hajtja.

Kommerciális és ipari vállalkozásokba nemességünk csak később kezd, most még mezőgazdasági hitelre van szüksége. De már e hitelműveletek megindítják a nagybirtokosoknak olyan méretű eladósodását, mely később a most zálogba kerülő birtokok zsidó kézre jutását eredményezik.⁷⁹

III. A hitelforrások megváltozása azután nemcsak a gazdasági élet terén lépett fel a teljes változás kényszerével, hanem lassan a lelkekben is változások csíráit bontja ki. Régi hiteléletünk patriarchális szellemében méltányossági szempontok és családi érdekek nagy szerepet játszanak, A régi magánjog *ezeket* az igényeket jól-rosszul ki is elégíti. Most azonban az új *hitelező* típusnak, a vállalkozónak nem nyújt kellő biztonságot. Ez készpénzkölcsönéért vagy készpénzkövetelései már tényleges *értéket, pénzt*, vagy azonnal pénzzé tehető birtokot követel. Ezzel a folyamattal párhuzamosan hatalmas változás áll be a jobbágyföldesúri viszonybanjs. Az agrárkrízis haszontalanná teszi az eddigi termelési ágakat, a jobbágytelkeket azonban, melyek elsősorban terményszolgáltatásra voltak berendezve, most juhlegelőkül, melyek még jövedelmeznének valamit, nem lehet felhasználni, A szabad birtoklás lesz tehát problémájává a jobbágnak is, mert másrészt már van olyan földesúr is, ki hajlandó volna telkét „nagyobb jövedelem kedvéért némely részben zsidókkal is elfoglaltatni”⁸⁰ Az ilyen kapitalista típus mellett kifejlődik már, bár még elenyésző számban az olyan gondolkodású fő is, melyre majd nem hat már idegenül a Hitel gazdaságpolitikájának az a része sem, mely a termelés jelentőségéről szólott.⁸¹ Mindezekben a típusokban már az ipari-kapitalista életérzés csírái jelennek meg, melyek azonban a konstitucionális akadályok közt nem fejlődhetnek még ki oly magaslatra, hol a teljes emberi igények, *erkölcsiek* is az új gazdálkodást szolgálhatják, sorsa ennek is az, ami a zsidóságé; a cél felé csak rejtek utakon közeledhet,⁸²

A többséget a fejlődni kezdő kapitalizmus szokatlanul rideg spekulációi konzervatív irányba, a rendiség védelmére hangolják.

⁷⁹ A Batthyány család birtoka például már egy 1813-ban felvett kölcsön következtében került 1850-ben a Biedermannok kezére. (Ungar László: Id. tanulmánya 48, 1.)

⁸⁰ Az Udvardy-Balásházy vitából idézi Grünwald a Hitelhez irt bevezetésben, 46-47. 11. E rajznál is főleg az ő íd. munkáira támaszkodunk.

⁸¹ Id. bevezető tanulmány 27. 1.

⁸² „Keresztyének elzsidósodnak anélkül, hogy zsidók elkeresztényesedtek volna” — írja Dessewffy 1818-ban. (Id. Grünwald: Széchenyi magánhitelügyi koncepciója., stb, 66, 1.)

Míg kevés számú, korából kinőtt magyar, mint egy Balásházy, ki a rendi keretekben is felismeri az állandó tevékenykedés, a „termelés” jelentőségét, vagy Széchenyi, kiben ekkor már bontakozik a rendiség tarthatatlanságának belátása, új magyar típust szeretnének kialakítani, azalatt a rendi nemzet tagjai az új formákban csupán egy idegen fajta eshetőségeit látva, szinte révült félelemmel ragaszkodnak a fennállóhoz, Az nemzet ekkor van a mélyponton.⁸³

A harmincas évek beköszöntése már a felbomlásig túlért állapotot mutat, A zsidóságnál, melynek egyoldalú pénzüzer természete teljesen kifejlődött, felhalmozódott a tőke, mit azonban sokszor már a törvények megkerülésével, burkolt ügyletek formájában tud a rászoruló igénybe is venni, ha pedig mégis megkapta, a hitelező sem érezheti magát soha pénze felől teljes biztonságban. E műveletek elől kitérni mégsem lehet már, mert a kitérés egyenlő a senyvedéssel, a gazdálkodás nélküli állapottal, a nemzethalál egy vállfájával. Ez az állapot az egész gazdasági életre jellemző lesz. Mert a tőke nemcsak a mezőgazdasági tranzakciókhoz szükséges és nemcsak a földesurak hiteligényeinek kielégítésére, hanem terményeiket is most már ezek a tőkés csoportok veszik fel, A tőke és a vállalkozói merészség a zsidóságnál kondenzálódik: *a kapitalizmus mar megvan*, De milyen emberi formák között? Kölcsey felkiáltása a szatmári megyegyűlésen: „Nem kicsiny és szegény státusba való a zsidó, hanem nagyba és gazdagba, itt segíti az indusztriát, ott megöli”⁸⁴ — ugyanannak a *mélypontnak* jellemzője, melyre ugyanebben az évben Széchenyi Hitelének mélységeiből világít rá⁸⁵ Az a teljes kiszolgáltatottság

⁸³ Az 1828-as bizottsági munkálatok minden téren visszaesést jelentenek az 1791-esekhez képest (Mályusz: A reformkor nemzedéke, Századok 1923. és Grünwald: Széchenyi magánhitelügyi, stb. 122. l.) A konzervatív, minden esetre csak negatív álláspontra jellemzők Ung követének, Petrovaynak szavai: „...az aviticitást pedig pártolni fogom s meg akarom tartani, mert ha az eltöröltetne, tágas út nyitódna ezen számtalan, hazánkban meggazdagodott zsidó s más kereskedő jövevényeknek, hogy a pazarló nemzetségbeli tagoktól megvásárolván az ősiségeket, már csak unokáik életében is azon szomorú sorsra jutna hazánk, hogy a magyart magyar hazájában lámpással kellene keresni: más az esete nagyobb európai nemzeteknek, kik 30-40 milliónyi lévén, nem tarthatnak attól, mitől az 5 milliónyi magyar.” Napló: 1832-6. V, k. 141. L)

⁸⁴ Minden munkái VI. köt. 70. l.

⁸⁵ „Inkább mende-monda teszi hitelünk létét vaŷy nem létét, mint fekvő jószág, ház, gabona, bor stb. Azonban ne aggódjunk ezen, túrjunk, sőt örüljünk rajta, mert az is praerogatíváink egyik szép következése, melynek a zsidó annyira örül s nevet, midőn mi felemelkedett büszke érzéssel függetlenségünk-ről álmodunk, de magunkat ál tahi egyszersmind megkötöttnek engedjük, hogy azt valóban inkább az ő praerogatívájának mondhatnók. (Széchenyi: Hitel I. kiad. 46-7, 11.) érdemes ez idézetet minden kommentál nélkül is a fentebbi Petrovay-féle idézettel összehasonlítani

ez, melybe a praerogatívái mögött biztonsághoz szokott, polgári tevékenységtől irtózó nemesség, sőt polgári réteg szegénységében és elavult erkölceiben a zsidósság markába kerül. A zsidóságnál felhalmozódott tőke és a zsidóság gazdasági tevékenységének formái így valósággal belekényszerítették a magyarságot az individuál-kapitalista gazdasági rendbe. Ez a folyamat nálunk a harmincas évekre érkezett a fordulat kiértségéhez. „Ha a kormány megkérné — írja Széchenyi — állíts ki 10.000 lovat nehéz ágyúba s társzekérbe, ki mernéd-e állítani maguk céljoknak tökéletesen megfelelőleg? Tudom, erre azt válaszolod: nem az én dolgom, de kiállítja a zsidó. Amire viszont azt mondom, hogy kiállítja minden biztonnal, s még többet is, mert nem bánja, ha elakad is minden ágyú s társzekér, csak asszentálják lovát s *pénzét* nyereséggel kapja ki.”⁸⁶ Az a *teljes* áporodott légkör jelenik meg e sorokban, mely a rendiségét és zsidóságot már egyaránt jellemzi. Széchenyi igényei — s ebből fakad polgári életérzése is⁸⁷ — gyökerükben erkölcsiek s ennek az idézetnek értelme is ez; *mindkét küzdő fél*: rendiség és zsidóság egyaránt távol van most attól az életformától, melyet bármily vonatkozásban erkölcsinek *lehetne nevezni*.

A legmagasabb emberi igények mutatták meg tehát most már a magyarságnak azt a válaszutait, melyen vagy lebontja a modern gazdálkodás előtt a konstitucionális akadályokat s *maga is életformát cserélve, igyekszik teljes szellemi tartalommal kitölteni azokat az új kereteket*, a kapitalista formákat, *melyek a rendiség pinceboltjainak sötétségében, a zsidóságnál kitenyésztek*, vagy elsorvad e tenyészet fonadékában — hiszen annak kiirtására semmi esetre sem vállalkozhatott,

4. NEMZETISÉGI SZEMPONTOK ÉS AZ 1839-40-ES ORSZÁGGYŰLÉS.

I. Széchenyi fellépte az új nemzetállam történetében már előkészített eszmei folyamat hajtásait találhatta meg.⁸⁸ Visszatekintve az utolsó századok *történetére*, be kell látnunk, hogy a múlt században virágjába szökött polgári nacionalizmus korát azok a vegyes fajú nemzetek tudták testük felbomlása nélkül át-

⁸⁶ Világ, I. kiad. 489. l.

⁸⁷ V. ö: Varga Zoltán: Széchenyi István, a polgár: Debreceni Szemle, 1934 szeptember.

⁸⁸ Széchenyi immanens rendszerének megértésénél kissé erőszakoltnak találjuk azt a metodikai elvet, mely azt is a szellemi előzményekből akarja le vezetni. Kétségtelenül lényeges szerepe van az eszmetörténeti előzményeknek is, azonban ezek felvonultatásával főcélunk az öt megelőző korszak szakadékok felett láncoló, de mégis egy irányba tendáló eszmei folyamatainak vázolás a altár hatottak reá, akár nem.

élni, melyekben a *nemzeti egységet*, e sajátosan XIX. századbeli, külső hangzásánál mélyebb értelmű jelenséget még a liberál-kapitalista gazdálkodás és nemzetiségi öntudatra ébredés kora előtt az abszolutizmus a merkantilizmussal karöltve létrehozta. Nálunk, a naturálgazdálkodás fokán álló, elsősorban állattenyésztő és földművelő népnél, a gazdasági és kulturális tényezők nem fejthettek ki integráló erőket.⁸⁹ II. József heroikus kísérlete, mely birodalmi méretekben akarta ezt a folyamatot keresztülhajszozni, már elkésett, racionalista elképzelése megtört olyan mélyről feldübörgő érzelmi hullámon, főleg a magyar rendiség nemzeti érzelmeinek ellenállásán, amilyennel a racionalizmus nem számolt.

Ez a hatalmas nemzeti érzelem, mely ott feszül a nyelvi és irodalmi mozgalmak mögött, de megtalálható a „magyar kenyér” idézett elméletében is, bármennyire korszakmozgató, világos nézeteket nemzetállamról, nemzeti társadalomról nem tud az első évtizedekben kitermelni, „nincs sem elmélete, sem múltba kivetített képez.”⁹⁰ Különösen nehéz figyelemmel kísérni azt a folyamatot, ahogyan a nemzeti érzés rendi tartalma mindinkább tágul, egészen addig a határig, amelybe a magyarság már rendi különbség nélkül belefér,⁹¹ Még legélénkebb okjektiválódása e lelki tartalomnak, a nyelvmozgalom is zavarban van azon a ponton, hogy csak a magyarokat magyarosítsa-e, vagy a nyelvet igyekezzék kiterjeszteni a nemzetiségekre is, A nacionalista mozgalom zászlóvivő folyóirata, a Tudományos Gyűjtemény, bár megindulásakor a nyelv terjesztését vállalja,⁹² már ugyanabban a számban egy tanulmány⁹³ megpróbálja kifejteni a rendi nemzetfelfogásnak megfelelő, mégis az új, rnosí oly erővel jelentkező irracionális *érzelmi*

⁸⁹ V. ö. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszeményei (2 köt, Bp. é. n. (1927) 11. köt. 90 l.

⁹⁰ Szekfű: Magyar történet, VII. kötet 15. l.

⁹¹ Ez a probléma még tisztázatlan. Az eddigi nagy érdemű kutatóknak (Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv„,stb, és I. Grünwald: Bevezetése a Fontes Hittel-kiadáshoz) csak egy szempontból volt szükségük a probléma megvilágítására. Leginkább Grünwald fejtegetéseit használhattuk, melyek a fejlődésben Széchenyi nemzetiségkoncepciójának gyökereit kutatják fel.

⁹² „Minden nemzet keblében csak önnön nyelvén terjedhet el a kultúra; minden ország igyekszik nyelvét alattvalóival közösíteni.” Tud. Gyűjt. 1817 I. sz. V. lap, Beköszöntő a folyóirathoz.

⁹³ Nemzetiségről, S (chedius) tollából: I. 60. l. Szerinte a nép orgánatlan, a nemzet orgános, ennek összetartója a nemzeti lélek, a nemzet tagjainak „első” eredetöktől kapott állandó erányozása,” Az első eredet tehát csak az Árpáddal jöttek leszármazott ismerheti el nemzetnek, (V. ö, Grünwald: Id. mű. 144-5. 11.) Problematikus azonban, hogy ez a kitétele „...az orgános erő., vagy minden idegen elementumot az organizmus természetéhez hasonlóvá lesz, vagy ha oda épen nem fér, ártalmatlanná tesz, avagy a testből egészen kiveti” — vájjon csak a nemesi nemzet határain belül mozog-e, vagy gondol a Kárpát-medence egész népességére is.

komplexummal összeolvasztott nemzetiséget.⁹⁴ Azonban képtelen még erre és *kizárja a* nem nemesi és idegen tagokat — modern kifejezéssel élve — Hungáriából. Mégis ez az „orgános” szemlélet sokkal mélyebb lelki rétegben sejteti a nemzetiség ismérveit, mint racionalista kortársai. Ez utóbbiaknál jelenik meg a racionalista tartalmú nemzeti egység felé törekvés, Kazinczy és Guzmics éveken át tárgyalják a katolicizmus és protestantizmus egyesítésének utópiáját, Németh sövényházi plébános pedig a győri püspöktől jóváhagyott könyvében leírja e sorokat: „Hazafiak között választást ne tégy a közjónak ügyelésében, akárki legyen, akármicsoda valláshoz ragaszkodjonz”⁹⁵ Racionalista fő vonja kétségbe az „orgános” szemlélet, a változhatatlan nemzeti lélek létezését is,⁹⁶ melynek objektíválódásai itt már nemzeti szabadság, fejlődő, alkotmány, tehát változó és a tágabb magyarságra is kiterjedő tényezők, melyeknek létrehozója azonban itt még a nemzetét szerető jó király — tipikus alakja a felvilágosodásnak.

Kétségtelen azonban, hogy a legerőteljesebb mozgalom, a nyelvi, hatására a „hungarus tisztán területi fogalma a húszas évekre már mindenütt megszűkül, előtérbe lép a nyelvi szelekció elve. A magyar szellemi élet munkása csak az lehet, aki magyarul ír,⁹⁷ *tehát a nemzetiségeket most már világosan a nyelv határozza el.* A harmadik évtizednek még merőben rendi-racionalista gondolkodása a nemzeti egység problémáját ott ragadja meg, ahol ez a felszínre bukkan, a nyelv jelenségénél. A haladó évekkel növekszik *azután a nyelv terjesztésének igénye.* A 25-ös bízott sági munkálatoknak már kimondott célja, hogy aki magyar névvel él, magyarul is tudjon beszélni. A régi racionalista gondolat ez: a sok nyelvű országot nehéz a kultúra magas fokára emelni. Felsőbüki Nagy Pál ugyanekkor jogi szempontból vizsgálja a kérdést: az országot a magyarok meghódították, de nem üzték el az itt talált népeket, ezeknek tehát most nincs joguk akadályozni a magyar nyelv terjedését. Izsák szatmári követ még rendi alapon tagadja a külön tót nemzet *létezését, azzal,* hogy Magyarország egyetlen nációja a rendi magyar *nemzet.* „Ilyen és hasonló megnyilatkozások azonban” — írja Szekfü⁹⁸ — bár „rendi gondolkodás szüleményei, de modern nemzetiségi kérdésben alkalmazva, a magyar nemzetállam gondolatát” is „erősítik.”

A zsidó kérdésre azonban, mely eddig mint a rendi formában már meg nem oldható társadalmi-gazdasági kérdés bontakozott ki, még hiába keresnénk feleletet e rendi nacionalista törek-

⁹⁴ Az „orgános erő” fogalmából mi ezt az érzelmi komplexumot is kiolvassuk.

⁹⁵ Szekfü; Magyar történet 25-26 11.

⁹⁶ Gömbös Antal: Tudományos Gyűjtemény 1819. v. ö, Szekfü: Magyar történet, VII. k. 125 1. és Grünwald: Id. mű 145-6.11.

⁹⁷ Némethi: id. mű 76 1.

⁹⁸ Iratok a magyar államnyelv... stb. 124-5. 11.

vesékben. Egy hatalmas érzelmi mag jelentkezik azonban e mozgalomban, benne a nemzeti egység igénye is, ez érzelmet azonban a nemesi magyar tömegek még rendi vonatkozásai miatt tesz magukévé.⁹⁹ Széchenyi ezt a meglévő lelki tartalmat, a nyelvi objektivációjánál sokkal mélyebb *érzelmet* teszi meg kiinduló pontjául, ebben találja meg a nemzetiség magvát, A nemzetiség érzelmét megtisztítani rendi szövődményeitől, kifejtem immanens értékeit és elmélyítem transcendens mélyeségeik felé, volt Széchenyi nemzetiség koncepciójának summája. A nemzetiség Széchenyinéél magában hordja a lehetőséget, hogy *erénnyé*, morális energiává alakuljon át, kikristályosodjék belőle a társadalmi kötelességek teljesítésére való készség.¹⁰⁰ Ebből a felfogásból, mely szerint nemzetiségnek „lenni kell előbb”¹⁰¹ az következett, hogy *mindazokat kik helyet akarnak a jövő magyarságának éleiben, mindenek előtt a nemzetiség érzésével kell átítatni*, Széchenyi romantikus rendszere azután az erkölcsi tökély felé lendítő nemzetiség elé állítja megvalósítandó eszmény ékül azokat a társadalmi és gazdasági feladatokat, melyek: mint a polgári gondolkodás, termelés, hitelügy, stb.³⁰² már nein csupán transcendens értékek skáláján mozognak, bár ezeket ő Istentől ránk ruházott feladatoknak tekinti, hanem az akkori korszerűséget is láthatjuk bennük. És kortársainak gáncsai és kritikája közt is¹⁰³ most már a *nemzetiség szempontjából adta meg a feleletet a zsidó kérdésre is*, midőn a nemzeti erénnyé magasztosult nemzeti érzéstől táplált *polgári kötelességet* teszi magyarjai feladatává. Organikus nemzetszemléletéből azonban, mely a nemzetiséget élő erőnek fogja fel, személyiségnek, — mondja Grünwald — következett annak terjeszthetősége. A terjesztés azonban nem erőszakos aktus, hanem koncentrált társadalmi funkciók eredménye, a kiművelt emberfő tevékenységének eredménye.

Ha ennek a sűrített légkörben mozgó rendszernek követeléseit a társadalomgazdaságtan fogalmi rendszerébe akarnók beletördelni, már kétségtelen bizonyossággal elérkeznénk a polgárikapitalista gondolathoz, melynek lényeges tartozéka volt az asszimilációs nemzeti törekvés.¹⁰⁴ Bármennyire is igénycsökkentés azonban az ilyen eljárás Széchenyi magasztos erkölcsi rendszerével szemben, elsősorban a történelemhez kell hűnek lennünk, és levonni

⁹⁹ V. ö. Szekfü: Magyar történet: VII. k. 125. 1.

¹⁰⁰ Grünwald: Id. tanulmánya: 135-6. 11.

¹⁰¹ Idézi Szekiú: Magyar történet, VII. köt. 109. 1.

¹⁰² Varfa Zoltán: Id. tanulmánya, valamint Grünwald: Id. mű: 135-56.11

¹⁰³ Legjellemzőbb idézet Grünwaldnál találjuk. (Id mű: 146. 1.) „Vége. a nemzeti karakternek, ha itl a pénznek oly sebes forgása lészen; a kereskedői lélek fog elhatalmasodni.” Ezeket a sorokat nem is Széchenyinek, hanem Budaháznak adták feleletül, mindenesetre jellemzők a rendi gondolkodásra.

¹⁰⁴ Itt most csupán Ottlik László: Kisebbségi autonómia kérdésére utalunk (Magyar Kisebbség. 1935 márc. 1.)

a korhoz híven Széchenyi művének reálpolitikai konzekvenciáit. Ezek pedig az ő rendszerével társadalomgazdasági fogalmak szerint már rokon, szellemétől azonban mindinkább eltávolodó fejlődés folyamán egy később vitássá lett sorrendi kérdésben mutatkoztak meg csupán, nevezetesen abban, hogy *vájjon a zsidóságot előbb magyarosítani, vagy emancipálni kell-e.*

II. A politikai törekvések azonban egyelőre még messzi esnek ettől a fogalomköről Olyan mélypont után, amit a harmadik *évtized* kérdésünkben is jelentett, ez aligha lehetett volna másként. Az 1825-7.-és országgyűlés észreveszi az újra hatalmas méreteket öltő bevándorlást,¹⁰⁵ azonban a kérdésen csupán szigorúbb uzsoratorvénnyel, a borkereskedés megszigorításával, néhány részletkérdés megoldásával akar segíteni. Pozitív eredményt ez az országgyűlés nem is tud felmutatni, a tárgyalásokból mindenütt kiviláglik a ráutaltság, mely azonban nem inspirálja a rendeket jobb gazdálkodásra, ilyesminek nyomát sem találjuk a zsidó-vitákban, csupán a zsidóságot akarják némileg megregulálni.¹⁰⁶ Hogy mennyire távol vannak még a kortársak minden távol jövőbe vetett, polgári erkölcsökre valló perspektívától, mutatják az 1831-es bizottsági munkálatok,¹⁰⁷ a régi rendi kísérletek megismétlései. Ujat csupán a jobbság érdekeinek felismerésében mutatnak, eltiltják a zsidót minden földesúri regálé bérlésétől, mindennemű szeszes ital kicsinyben való árusításától. Új e munkálatban még az, hogy megengedi a házaló kereskedelmet egyébként a jogok megadását éppen úgy öt foglalkozási ágba való sorozástól teszi függővé, mint e javaslat bármelyik rendi elődje. A bevándorlást most már merkantil érdekből sem engedi meg, sőt nagy összegű (200 ft.) pénzbüntetéssel sújtja mindazokat, kik bármily módon elősegítik külföldi zsidók itteni tartózkodását, Megengedi azonban azt, hogy akik az öt foglalkozási ágba besoroztatván (földbirtokos, kereskedő, szabad művészetek mesterei, kéziparos és engedélyes házaló-kereskedő) közjogi állást érnek el, a privilégiumos városokba is beköltözhesenek, tizenöt évi ott lakás után házat is vehessenek, mégis a zsidók házai az összeseknek csak 1%-át lehessék ki, Országgyűlés elé azonban ez a munkálat sem került. Tévednék'azonban, hogyha az olyan rendi törekvések mögött, melyek a zsidóságot *különböző* foglalkozási ágakba akarják sorozni, elsősorban tudatos nemzetpedagógiai szempontokat keresnénk. Kz,ek főleg jogi szemlélet következményei, különben nem tudnánk megérteni azt a jelenséget, hogy a harmincas évek végéig, amikor már az európai értelmű polgári nacionalizmus asszimiláló tö-

¹⁰⁵ A zsidóság száma 1840-re felszökik 242.000-re, az összlakosság 2.2 százalékára 15 év alatt 27.4%-os gyarapodásnak felel ez meg, míg ugyanekkor az összlakosság — az 1831-ben kitört kolera miatt is — csak 4.3%-al gyarapodik. (Az adatok: Kovács Alajos id. művében.)

¹⁰⁶ Napló: V. k. 214. s. köv. 11.

¹⁰⁷ Közli: Löw. Id. m. Id: 117 s köv. 11.

rekvései erősödnek meg, alig találkozunk művelt magyaroknál türelmetlen hanggal a zsidó vallásosság iránt. Ez a vallásosság pedig a zsidóság külön alkatának leghatalmasabb bélyege, szolidaritásának megteremtője. Hiszen csak kis része folyik le a zsinagógák körül, egész életük, család, étkezés, gazdálkodás, teljes életformájuk vallásos jelenség, igazi formákban élő vallásosság.¹⁰⁸ Most azonban még a városi polgárság panaszaiban sem találunk — önvédelmi harcának igazolására sem — a zsidó vallásosság veszélyeire mutató vélekedéseket. Az alsóbb rétegekben a zsidósággal szemben megnyilvánult ellenséges érzületnek azonban kétségtelesen vannak vallási vonatkozásai is. A későbbi források már általánosan a nép vallási előítéleteiről beszélnek. Vallási gyűlölet nem kis szerepet játszik az 1831-es felvidéki jobbágylázdát kirobbító zsidóellenes mozgalmakban.¹⁰⁹ A köznép a zsidóban krisztusgyilkost és lelketlen kalmárt látott, ki érthetetlen ceremóniái mögé rejtje kizsákmányoló üzelmeit. Ha tehát a tudatos vezető »réteg, szónokok és írók most még nem a zsidó vallásossággal szemben támasztják a nemzetiség integráló igényét, a néphangulatban jelentkező társadalmi nyomás és — mint később látni fogjuk — a külföldi példa már ekkor létrehoz a zsidóságon belül is egy mindjobban terjedő bomlási folyamatot.

III. Kétségtelen, hogy e mozgalom megindításában, Mendel sóimban, ki észrevette, hogy az új századokba már nem illeszkezik be a zsidóság megcsontosodott rituális formáival, a megigazulásnak filozófiai magaslatra jutott őszinte vágya élt. Azonban az ő egyetemes igényű eszményei már a második generációban megtörték az ellenállás erőin. Az ő elgondolásai népével szemben: komoly pedagógiai igények.¹¹⁰ Követőinek egy része azonban túlhajtott önnevelési gyötrődésekkel az aposztáziába menekül, a többség pedig visszakanyarodva a judaizmus bástyái mögé, már nem befelé támasztott igénynek nézi a szabadságot és igazságot, hanem a zsidóság jogait kikényszerítő fegyvernek. A nép szabad-

¹⁰⁸ Már az 1720-as években, váltótörvény nem létében a főrabbi, mint a király által kinevezett perosztó sőt bíró pótolta a törvényt és törvényszéket. (Magy. Tud. Akadémiai Értesítő: 1856 51. l.) Mendelsohn fogalmazása szerint is „a judaizmus szelleme: szabadság a doktrínákban, egyetértés a cselekvésben.” (Magy. Zsidó Lexikon: M. címszó.)

¹⁰⁹ Az abauji kolerával kapcsolatos kúttisztogatásokat a ki is zsarolt jobbágyosság félremagyarázta és a zsidó kocsmárosokat és orvosokat azzal gyanúsította; hogy megmérgezik a kutakat, heves zsidóüldözést indított. A mozgalom hátterében azonban rengeteg szociális természetű ok rejlik, melyek most primer ösztönök alakjában törnek felszínre. (V. ö. Szeckfü: Magyar történet, VII. köt. 130. l.) E primitív érzelmek között azonban „Gesunkenes Kulturgut” medjára meghúzódik a régi formájú vallási gyűlölet.

¹¹⁰ Szerinte Mózes tanításának lényege: „Az embert tette erőltetni, de a gondolkozásra csak ösztönözni lehet”. (Bloch Móric: A zsidókról, Pest, 1840. 35. l.)

ságát várják a Messiástól, mini egykor Jézustól várták.¹¹¹ Ha a Napóleon által összehívott francia nagy szanchedrin pontjait nézzük,¹¹² be kell látnunk azt a merő gyakorlatiasságot, csak „reálpolitikai” igényt, mit az új mozgalom eredményezett, már csupán becses *eszközöket* arra, hogy bejuthassanak a változó gazdasági, társadalmi és szellemi élei sáncaiba, mini egyenjogú polgártársak a polgári korszakban. Újnak és réginek küzdelmeit a zsidóságon belül már hiába akarnók lemérni időtálló mértékekkel, azt csak a koreszmék külszínes objektiválódásán, a gazdasági és társadalmi változást is kísérő bár élénk, de felületes nemzeti hangulat hatásain keresztül érthetjük meg.

A honi zsidóságban kifejlődött gazdagabb kereskedő osztály, a magyar nyerstermények forgalmának lebonyolítói a bécsi és prágai piacokig, csakhamar kapcsolatba került a németországi neológus mozgalmakkal.¹¹³ Ezek közvetítik azokat a gondolatokat a hazai zsidóság felé, melynek eredményeként a harmincas években még csak amorf nyugtalanság, belső olvadás indul meg köreikben, mely erős orthodox visszahatást vált ki, másrészt azonban a nyugtalan lelkeket erős tudásszomjra, iskolázódásra, művelődésre sarkallja.¹¹⁴ Eredményes zsidó kutatásokat azonban a rendi korban még csak az orvostudományokban találunk. II. József óta minden zsidó gyerek, ha szabályszerű elemi iskolai bizonyítványa van, beiratkozhat a latin iskolába.¹¹⁵ Az orthodox tömegek azon-

¹¹¹ „Messiásunk — írja dr. Jakobi — az igazság, mely mindig hatalmasabban emelkedik elavult előítéletek s középkori szokások ellen s később, vagy előbb szabadságunkat ki fogja vívr i, Palesztinába nem akarunk vissza menni, csak emberi és polgári jogaink visszanyerését kívánjuk.” (Idézi Eötvös József: A zsidók emancipációja, Budapesti Szemle 1840. II k. 131. L)

¹¹² Közli Eötvös: Id. m. 143-4. 11.

¹¹³ László: Id. mű: 8-9. 13. A gazdagabb zsidók két rétegéről ír Ellrich, Augustí: Die Ungarn wie sie sind. Charakter-Schilderung dieses Volkes in seinen Verhältnissen und Gesinnungen, Berlin, 1831. c. művében (204. 1.) Két típusa a gazdag zsidóknak: a vagyonát csendes visszavonultságban élvező, ki nem visz nagy házat, pompát; bármily gazdagok is ezek, nagy önmegtágadásba kerülne egy magyarnak ennek az asztalához leülni. Másik fajta: az „elegáns” zsidó; e típusban kell látnunk a nemzetközi pénz- és áruforgalom lebonyolítóit.

¹¹⁴ Éliás Oesterreicher így jellemzi e folyamatot; „A tanító és tanuló, anya és leánya, mind új stílust követ és az apa vontatókötélen halad utánuk.” (id. László: Id. mű: Id. hely.) Az orthodox ellenállás centruma Pozsony. Schreiber pozsonyi főrabbi a harmincas évek folyamán több beadvánnyal fordul a királyhoz, (Közli: Low: Id. mű: 150. s köv. 11.) Panasolja, hogy egyes izraeliták vallásuk ellen olyan súlyos vétségeket köveitek el, melyeket Mózes könyvei halállal büntetnek Kéri a királyt, tiltsa el, hogy zsidók szombaton foglalkozásukat folytassák, a rabbiknak és előljáróknak tegye kötelességévé az éber őrködést, és ugyanezek a zsidó „vallástörők” ellen eljárhassanak. A kérvényeknek azonban az udvar részéről nem volt hatása.

¹¹⁵ II. József rendelete kiemeli, hogy az iskolában tisztán öltözve jelen-

ban még nem sietnek a rendes iskolák felé, gyermekeiket chéderbe járatják, hol a rituális hagyományok tanításán van a súlypont. A tanítóikat azonban sem a városok, sem uradalmak nem tekintik szerződésesen megtűrt félnek, azokat bármikor elkergethetik.¹¹⁶ Tudatos pallérozódás és magyarosodás ilyen körülmények között szinte elképzelhetetlen. Kultúrtörténeti dokumentumaik 1786-tól 1840-ig mintegy 40-50 kinyomatott hitszónoklat, közöttük egyetlen magyar nyelvű sincsen. Nevezetes alkalmakat, nádori látogatást, főispáni beiktatást megragadnak a rabbik, ilyenkor híveiket a hatóságok iránti hűségre buzdítják. Mintegy 50 ilyen tárgyú szónoklatuk között már egy magyar nyelvű is van.¹¹⁷

IV. Feszült légkörben, bontakozó reformhangulatban nyitja meg a király 1832-ben az első komoly reformszágygyűlést. Itt jut először komoly szerephez az a szabadelvű ellenzék, mely előtt a kapukat Széchenyi irodalmi munkássága nyitotta meg. Köreikben azonban Széchenyi igényeit már háttérbe is szorítják a koraliberális szellemi áramlatai,¹¹⁸ a hangulat megváltozik, azonban nem a társadalmi kötelességek szolgálatába állított nemzeti erény, hanem a koráramlatok síkjában mozgó filantróp érzések felé, börtönügy, halálbüntetés és zsidóügy, mint reformkérdések, ebből az érzületből táplálkoznak.¹¹⁹ Meghökkenítő gyorsasággal, csak a hangulatváltozással magyarázhatóan születnek meg kérdésünkben a rövid, radikális javaslatok. Már az 1834 április 11-iki ülésen a vallásügy kapcsán bejelenti Temesmegye követe, hogy pótutasítása szerint küldői a türelmi adó megszüntetésével a zsidókat polgári jogokkal akarják felruházni. Csakhamar előadja Baranya, Bars, Ung, Temas és Veszprém megye is, hogy nemcsak vallási, hanem polgári szabadságot is kívánnak a zsidóság számára.¹²⁰ A polgári sza-

jenek meg, illedelmesen, minden külső megkülönböztető jel nélkül. A tanárok pártatlan magatartásukkal adnak példát a keresztyén ifjaknak. Bár az adás-vevés, csere-bere az iskolában tiltott dolog, mégis jól vigyázzanak e szempontból a zsidó gyerekekre és arra, nehogy árulás, üzérkedés céljából tanulás ürügye alatt tartózkodjanak a városokban. (Közli: Kornis: Id. mű I. köt. 77-801. Ilyen „higiéniikus” rendelkezésekre akkor még erős szükség volt hiszen Müller (Magyaron Spiegel stb. 31. 1.) még a negyvenes években is *a cigányokkal egy nívón említi* tömegeiket, Zsidók és cigányok művelése közös tervszerben szerepel az 1792-es bizottsági munkálatokban, I. Laurency pedig: *Über die Haupthindernisse der mangelhaften Bildung der Juden und Zigeuner*” címen értekezik. Munkáját azonban sajnos nem volt alkalmunk megszerezni.

¹¹⁶ Goldberger és Bárány: Id. tanulmányai az I. M. I. T. Évkönyvekben.

¹¹⁷ Venetiáner Lajos dr: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháorú kitöréséig különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére. (Bp. 1922.) 115 s. köv. 11.

¹¹⁸ Szekfü: Három nemzedék: 101. s köv. 11.

¹¹⁹ Ez eszmék szerepének tisztázása még a tudomány adóssága. Róluk: Szekfü: id. művében, id helyen.

¹²⁰ Napló: I. köt. 332, s köv. 11. és Actae: I. köt. 310. l.

badság, amit itt kívánnak, már nem a rendi kor közjogi követelése, a zsidóságot most már nem társadalmi és foglalkozási ágakba besorozni kívánják, hanem feltételek nélkül mindazokkal a jogokkal felruházni, melyek a nem nemeseket megilletik. A vallás-szabadságnak, nálunk a rendi korban is sokszor az európai fejlődés előtt járó komplexumok liberális hangulata sugázzik ki most a zsidó emancipáció kérdésére is. A javaslat azonban a szintén mellé álló Somogy indítványára a publico politikai tárgyak közé kerülván, ilyen formában; az országgyűlés előtt többé nem szerepelt. A türelmi adó ügye azonban mint gravamen¹²¹ tovább is foglalkoztatta a rendeket, az, alsó tábla bele is egyezett eltörlésébe, háromszori üzenetváltás után a főrendeket is megnyerték, nem liberális érvekkel, hanem mert az önkényesen kivetett adót alkotmányos sérelemnek tartották, a határozat azonban nem nyert királyi szentesítést.¹²⁻¹ A vallási kérdés kapcsán, a talált gyermekek ügyének tárgyalásakor azonban ismét előkerült a zsidóproblema. Felnevelheti-e a zsidó a gyermeket, ha ő találta meg: ez volt a kérdés.¹²³ A vita során a szabadelvűeknél már *uralkodóvá lesz az a filantróp érzület, másrészt pedig a modern nacionalizmus lényegéhez tartozó integráló törekvés, mely ettől kezdve elkíséri az emancipációt.* Sokan most már nem azt vizsgálják mivé nevelheti a zsidó a talált gyermeket, hanem *van-e arra emberi joga és mennyire emelheti önbizalmát a magyarosodásban és pallérozódásban, ha rábizzák a talált gyermekek felnevelését.* Említettük már, hogy ezen az országgyűlésen vetődött fel a jobbagyok bolt-árendájának kérdése. E kérdés vitái isméri előhozták a zsidóügyet. A tárgyalások folyamán a versenyre és a zsidóság kereskedelmi erkölceire hivatkozva, ki akarják zárni őket minden árendából, pálinka- és borkezelemből.¹²⁴ Tolna mogya azonban már a liberális szempontot veti fel újra — 1795 óta először nyerte meg ezzel egész országgyűlési párt tetszését —: „...ne a javallott módon segítsünk a dolgon, hanem úgy, hogy adjunk nekik polgári jussokat s ne rakjunk rájuk annyi keserves terhetet, hogy utolsó esz.közhöz, a tilalmas módokhoz is nyúlniok kellessen.”¹²⁵ A kor szelleme kibontja tehát a régi argumentumot, hogy az ember igazi lermészetét, a rousseaui veleszületett jóságot elnyomásban hiába is próbálnók vizsgálni; az elnyomott csak úgy bontakozhat hasznos magaslatra, ha már *előbb* ledöntünk előtte minden korlátot.

V. Tévednénk azonban, ha ezt a felfogást a nacionalizmus szempontjait nélkülözőnek, csupán az „emberi jogok” gondolköréből kikövetkeztetett álláspontnak fognánk fel. Újabb történet-

¹²¹ Actae: H. köt. 236. 1.

¹²² Venetiáner: Id. mű: 97. 1. és Napló: XI. köt. 308. 1.

¹²³ Napló: II. köt. 109-13. 11.

¹²⁴ Napló: III. köt. 34-5., továbbá VI. köt. 263. 1.V. ö. még 1832-6. VI. t. c.

¹²⁵ Napló: X. köt. 361. 1.

írásunk élénk ellentétet lát liberalizmus és nemzeti törekvések között.¹²⁰ Eszmetörténeti szempontból vizsgálván azonban a kérdést — jól tudjuk, hogy ezek az eszmék már nem a Széchenyi-féle „nemzeti erény” síkjában mozognak — azt kell belátnunk, hogy a reformkor a látszólag ellentétes két gondolat közt, mint Európában mindenütt, szintézist teremtett. A zsidókérdés alakulásának megértéséhez pedig a továbbiakban ez a gondolatkör adja meg számunkra a kulcsot, sokkal inkább, mint bármely más „területi” nemzetiség problémájánál. Határozott periódusokat vehetünk észre ennek kibontakozásánál, melyek a gondolkodókban egymás után tudatosodnak és csak a széles rétegekben élnek összekeverten. Ezt a fejlődésmenetet a következőkben állíthatjuk fel:

1. Szabadságban fejlődik ki a nemzetiség is, tehát a magyar nemzetiség kifejléséhez is szabadságra van szükség.

2. Ehhez a szabad magyar nemzethez önként fognak csatlakozni a többi nemzetiségek. Ezen a ponton kapcsolódik be az előzetes feltétel nélküli emancipáció eszméje a nemzeti gondolatkörbe. „Mert vájjon lehet-e csodálkozunk — mondja Eötvös — ha azok, akik csak elnyomottak, nemzetiséget ki nem fejtének? lehet-e félnünk, hogy önnemzetiségünkre veszély háramlanék, ha egy ily kis idegen népelemet polgári jogokban részesítünk? ... egész Anglia, hol annyi különböző faj egy nemzetté egyesült megfelel e kérdésre... A legkülönbözőbb népanyagok egy nagy egészévé egyesülnek mindig s mindenütt, hol hasonló jogok hasonló érdekekben központosítják a különvált részeket”¹²⁷ Tehát a doktrínaregényekben is az a tudat él, — melynek *érzelmi* hatásából, rendi reminiscenciákból és európai példákból adódó magyarázata, miként Eötvösnél is láttuk, igen könnyő, hogy a nemzetiségek önként nem a saját, hanem a magyar nemzetiséget fogják kifejteni.¹²⁸

¹²⁶ Szekfü Gyula (Három nemzedék 110 és köv. 11.), ki szellemtörténeti módszerrel vizsgálván a politikai fejlődést, azt Széchenyi igényeihez méri, nem logikai ellentétet lát, hanem történetit s a „magyar parlag” követelményeitől távolállónak minősíti a liberálisok elgondolását. Ezt a felfogást a későbbi fejlődés igazolja és liberálisaink is később gyakran tettek engedményt elveikből a nemzetiség érdekeinek. Farkas Gyula azonban (A „Fiatal Magyarország” kora [Bp. 1932] 99. L, mit átvesz N. László: Id. mű: 18-9. 11.) liberálisaink felfogásában, a zsidókérdés kapcsán emeli ki ezt az ellentétet: rossz magyar az, ki még nem magyarosodott nemzetiséget emancipál, másrészt rossz liberális, ki egyik oldalról vallásszabadságért harcol, másrészt egy vallási közösséget uralgó tradícióinak elhagyására kényszerít, így beállítva azonban az ellentét merőben logikai, nem hű ahhoz a képhez, amit a korai liberalizmusról eszmetörténeti szempontból megállapíthatunk. A kérdés minden esetre megérdemli, hogy vele részletesebben foglalkozzék majd a tudomány.

¹²⁷ Beszéde az emancipáció ügyében a főrendi táblán 1840. márc. 31-én. Beszédek (Bp. 1905. Révai) II. köt. 16-17. 11.

¹²⁸ Ezzel a fejlődési fokkal, mely a negyvenes évek elején játszik nagy szerepet, ott még bővebben fogunk foglalkozni.

3. És ezen a fonálon indul meg a megszükülő gondolatsor a nagy fordulópont felé, hol a kérdések közt történelmi *ellentét* lóg kifejlődni: a magyar nemzetiség kifejtését most már nem *várják*, hanem kezdetben, mint Kossuth központi kormányügyekben, később általában, *követelik*, szóval a politikai és történetközösségi egység határain belülre szorulnak és nem csak nálunk, hanem Európában szerte mindazok a jogok, melyeket a francia forradalom emberi jogoknak deklarált.

A harmincas évek végétől, bár még összekeverten, de ez az eszmekör mozgatja az eseményeket. A „nemzeti egység” fogalma és váradalma azonban mindegyik fokból logikusan következik, tehát mindegyik az asszimiláció igényével lép fel. Az utolsó fejlődési fok azonban a polgári nacionalizmusnak erőszakra hajlamos attitűdje, a mi reformkorunkban eszmei hatóerőnél több, erőszakos magyarosítás eszköze még nem volt. A racionalizmussal járó lanyha hitéleti érdeklődés azonban lehetővé tette, hogy a nemzeti integráló törekvéseket vallási kérdések, különbözőségek fölé is kiterjesszék.¹²⁰ Így érkezünk el a harmincas évek végén, most már csupán korszerű európai áramlatok körében *a zsidó kérdésnek vallási és nemzetiségi kérdésként való felfogáshoz.*¹²⁹

VI. Az 1839-40-es országgyűlés vitáiból, bár most még főleg gazdasági és társadalmi téren hozott lényeges újítást, már meggyőződhetünk a szempontváltásokról. A diaetát megelőző mozgalmakban élénk tevékenységet fejt ki a zsidóság is. Haladó táboruk Ulmann pesti hitközségi elnök köré csoportosulva teljes emancipációt követel, míg a pozsonyiak, féltvén az emancipációtól vallásosságuk orthodox formáit, elegendőnek tartanak néhány engedelményt.¹²¹ Az országgyűlésen először az úrbéri tárgynál vetődött fel a zsidókérdés. A rendek, „hogy az izraeliták a földművelésre, az élet módjának eme tisztességes nemére szoktattassanak, s így e részben is közeledjenek adózó többi társaikhoz,”¹²² abban a kedvezésben akarják részesíteni őket, mit az 1836. IV] Le. 6. §-a az ország többi lakosságának már megengedett, hogy I. i. jobbágytelket szerezhessenek, A főrendek csak úgy akarnak beleegyezni, hogyha a zsidók maguk fogják művelni földjüket, ne liogy ezzel is a szegény jobbágyot szipolyozzák ki. Hosszas üze-

¹²⁹ V. ö.: Kazinczy és Guzmics id. kísérletét.

¹³⁰ Partok és érdekeltiségek között azonban eltérések mutatkoznak. A konzervatívoknál és főleg a városi követeknél a zsidó vallás *tanainak* mélyebb vizsgálatával találkoznak és ilyen vizsgálódásokból levont következtetésekkel igazolják már elzárkózásukat, mellyel másrészt a nemzeti érdekek védelmét is szolgálni vélik. A szabad elvűek főleg az integráló törekvések szempontjából üzvéen a vallási jelenségeket, azoknak inkább csak külsőleges formáit veszik észre, az ő szempontjaikban túlteng a nemzeti optimizmus.

¹³¹ Groszmann Zsigmond: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt, 1835—1848. (Bp. 1916.) 5. 1.

¹³² Actac: I. köt. 195. s köv. II. 79, sz. a, 1839. okt,30.

netváltások után¹³⁸ az alsó tábla is elfogadja ezt a nemzetnevelési szempontokat is tartalmazó korrekciót. A király a határozatot egyelőre nem szentesíti, azonban megígéri, hogy még az országgyűlés folyamán válaszolni fog rá.¹³⁴ A javaslatból azonban végül is nem lett törvény,

Az emancipáció kérdése az 1839. október 10-i ülésen vetődik fel. Vas megye követe a közönséges kívánalmak közé felvéteti, hogy az izraelitáknak a Magyar Hazában szabad lakás és azon polgári jussok, melyekkel egy nemtelen bír, megadassanak.¹³⁵ A bizottság a kívánalmakat az országgyűlés figyelmére méltónak találta, november 10-én Komárom, Arad és Torna megyék e kívánalmakhoz csatolják a türelmi adó eltörlését, megújítva ezzel az 1836-ban szentesítést nem nyert javaslatot.¹³⁰

Közben a zsidóság körében is mozgalom indul, Boskovits egyházi előljáró körlevélben hívja fel a hitközségeket, hogy minden megyéből két képviselőt küldjenek Pestre, A zsidó követek november elején már össze is gyűltek, 12 tagú bizottságot választanak, kik petíciót nyújtanak át az országgyűlésnek. Elpanaszolják 800 éves elnyomatásukat s kéri a teljes emancipációt.¹³⁷

A hangulat azonban a rendek körében már éneikül is készen áll a zsidók befogadására. Vas megye kívánatát lényegtelen módosítás után¹³⁸ a március 10-iki kerületi ülés tárgyalás alávette. Dubravitzky, Pest megye követe előadja, hogy a zsidót az előítélet elzárta az ipartól, földmrvélestől; lehet a legvitézebb katona, mégsem éri el a tiszti rangot; ez a helyzete a tudományos pályákon is, Kénytelen kereskedelemmel foglalkozni és mivel nincs mindegyiknek elég tőkéje, házalni, esetleg uzsoráskodni. Minden polgári teher mellett még külön türelmi adót is viselnek. Hogy tehát ez az állapot megszűnjön, a zsidó vallás vétessék fel a bevett vallások közé, a zsidó egyenjogúsíttassék, sőt ha érdemes rá, Nemesi-rangot is kaphasson. Deák, Hertelendy, Pulszky mellé állanak és a kerületi ülés egyhangúan elfogadja a javaslatot.¹³⁹

Március 24.-én azután az alsó tábla elé kerül az ügy.¹⁴⁰ A vitát Szerencsy személynek a fontolva haladók rendi gondolatkörébe illő fejtegetéssel nyitja meg. Nehéz e vélekedés korszerű nacionalista gyökereit kimutatni,¹⁴¹ az emancipációt azonban elő-

¹³³ Actae: 142, 156, 238, 254 és 337. sz. a, valamint Napló: I. köt. 349. l.

¹³⁴ Actae: 390. sz. a.

¹³⁵ Actae: I. köt. 139. sköv. 11., közönséges sérelmek és kívánatok 22. p.

¹³⁶ Actae; I. köt. 310. l.

¹³⁷ Groszmann: Id. mű: 5-6. 11. és Napló II. köt. 260. l.

¹³⁸ Napló: II. köt. 160. l.

¹³⁹ Groszmann: id. mű: 6-7, Venetiáner: Id. mű: 99 és Low, Id. mű: 175-76. 11,

¹⁴⁰ Napló II. köt. 289—93. 11,

¹⁴¹ Szerencsy pl. ugyanezen az országgyűlésen a nemzetiségi mozgalmat pusztá divateszmének, olyan múltó jelenségnek nézi, amilyen néhány évtizeddel azelőtt a világpolgári irányzat „extravagantiájú” volt. Kornis; Id. mű: 88. l.

zetes kiműveléstől teszi függővé: „ . . . jelenleg, midőn az úrbéri telkek bírhatása nékik megengedettik, ezek lesznek a lépcsők, hogy hozzásimulván a nemzel szokásaihoz, művelődések által magukat a polgárosodás jogaira érdeemesítendhetik...” A városok követői és néhány megye, Mosony, Fejér és Győr ugyanúgy vélekedik. Általános erkölcsi kifogások, a kalmár szellemtől való irtózás a tartalma e szónoklatoknak. Selmec követe nem hisz benne, hogy fejlődés e népnél egyáltalán lehetséges, „azok ma is, kik voltak II. András királyunk idejében.” A vallási szempont tárgyalásánál azonban kezd kibontakozni az a nézet, hogy a vallás a zsidónak nemzetisége is. Szabadka követe hosszú szónoklatban fejti ezt ki: „Néki vallása egyszersmind polgári törvénye, ő monarchiát, arisztokráciát el nem ismer, hanem egyedül theokráciának hódol. . . s ezért valahányszor a polgári társaság emberi eredetű törvénye az övével ellenkezésbe jön, mindig a magát előbb tenni szent kötelességének tartja, ennél fogva úgy él a zsidó nép az államban, mint a valódi status in statu... Szíve telve oly hiedelemmel, hogy azon föld, mely szülte, táplálja, korántsem hazája, sőt maga fogsága helye légyen, telve van azon véleménynyel, hogy támadni fog Messiás, aki a világ minden zsidóját egybe szedi, ígéret földére vezeti s ott önálló országot alakít számukra. Adjanak bár tehát a KK, és RR. az izraelitáknak hazát, ők magukat mégis haza nélkülinek érezni fogják,” Fokkénti előhaladás e hívei most még csak abba egyeznek bele, hogy a városokban birtokot vehessenek és úrbéri telket művelhessenek. A földművelés nevelő erejének a régi Magyarország hagyományaiból áramló mithosza járja át e főket, kik amellet tekintetüket az orthodox tömegek való állapotára vetették. A kor azonban már az iparosodásé, nálunk is most már erősen érvényesülő áramlaté,¹⁴² szinte reménytelenné teszi szándékukat,

A szabadelvű többség tekintete azonban nem az orthodoxokra irányul, előttük az Európa egyes tartományaiban már emancipált zsidókról szóló hírek példái lebegnek. A rituális erőktől konzervált tömeg ott, a fontolva haladók előtt még a művelődés és erkölcs alacsony fokán álló társaság, melyet előbb még nevelésnek kell alávetni, itt, a liberális többségnél „a népnek egy osztálya, mely századokon keresztül a törvényhozásban és közigazgatásban a nyomásnak, a polgári „társas életben a lealacsonyításnak zsidóbasztó jármát viseli.”¹⁴³ Ők már úgy látják, hogy a zsidóság, kit jogtalan állapota zárt el a földműveléstől is és más tisztességes pályáktól, kényszerűségből küzd, „a kereskedelem egyedül nyitvaálló útján” és „száműzvé a többi lakosok sorából, kik naponkint lealázzák, kiragadni igyekszik azon földi javakat polgártársai kéz-

¹⁴² V, ö.: Varga Zoltán: A Védegyletről Debreceni Szemle. 1935. szeptember.

¹⁴³ Actae: 182 sz, a. 1840. márc. 24. üzenete a RR-nek a Fő RR-hez,

ből, melyeknek gyűjtését polgári állása miatt földi élete egyedüli feladataként kénytelen tekinteni. Csak a jogok változtathatnak ezen, melyek „megnyitják a zsidóság előtt a polgári szerzésnek minden forrását,” az „ipar és szorgalom minden útait,”¹⁴⁴

A főrendeknél Eötvös József és Ignác, Endrődy és Zay a rendi izenet mellett foglalnak állást.¹⁴⁵ Eötvös József letagadhatatlan elvi liberális álláspontját itt mély, a zsidókérdést az egyetemes magyar érdekekhez mérő szempontok világítják át, midőn, mint régebben Széchenyi, a *teljes* tarthatatlan helyzetet tárja fel. „Mindazon rossz — mondja — mit a polgárosításból jósolnak, *már létezik...*” „Ha valahol a lakosokat nagyobb szegénységben fogjuk találni, mint másutt, legyünk bizonyosak, hogy zsidót fogunk találni, ki ezt okozta” — így szól az egyik. De vájjon ez azt bizonyítja-e, hogy a zsidónak mostani állapota a közjóra szükséges? „Ha valahol csalás követtetett el, a zsidó nem fog hiányozni” — így a harmadik. De vájjon bizonyosság-e ez arra, hogy törvényeink a keresztényt a zsidó ellen biztosítják?”¹⁴⁶ A főrendek többsége azonban csak a türelmi adó eltörlésébe, az ország minden vidékén és városában való szabad lakhatásba, a céhekbe és kalmártársulatokba való felvételbe, jobbágytelkek és városi fundusok szervezhetésébe egyezik bele.¹⁴⁷ A főrendek emellett Dessewffy Aurél indítványára e jogok kiterjesztését junktimba állítják a bevándorlás megszigorításával, „minthogy ezen jótékonyságoknak élvezhetése végett számos idegen, vagyontalan zsidók fognak ide tódulni,”¹⁴⁸ ami pedig Dessewffy szavaival „sem a magyarságnak, sem a honi zsidóságnak nem érdeke.”¹⁴⁹ A törvényhatóságok tehát „még arra is különös tekintettel legyenek,” hogy vagy némi vagyon, vagy mesterségekben való jártasság tegye az országra hasznossá a jövevényeket.

A rendek beleegyeztek a főrendi megszorításokba és belevévén a bevándorlásról szóló intézkedést is, a király elé terjesztették a törvényjavaslatot.¹⁵⁰

A városi követek azonban, kik tiltakozásukat már előbb bejelentették, gyors üzeneteket váltva küldőkkel, feliratot intéztek a királyhoz, melyben a városi polgárság érdekeire hivatkozva, kiket „mód felett felfingerelne az ilyen feltétlen és korlát nélküli

¹⁴⁴ U. o. Ez az izenet 2 szakaszos törvényjavaslatot is tartalmaz: „1-ször: A türelmi adó az ország Rendéinek tudta és megegyezése nélkül vettetés ki, ...szüntetessék meg, 2-szor: A polgárosítás eszméje már magában foglalja mindazon jogokat, melyek nem kiváltságok, tehát ...a zsidók a nem nemesek minden polgári jogaiban részesítenek.”

¹⁴⁵ Groszmann: Id. mű: 7. 1.

¹⁴⁶ Id. beszéde: 18. 1.

¹⁴⁷ Actae: 210, sz, a. 1840. ápr. 1. Válasz a RR-hez,

¹⁴⁸ U. ott.

¹⁴⁹ Id. Szekfű: Három nemzedék 157. I.

¹⁵⁰ Actae: 244. és 314, sz. a,

befogadásuk, mely különösen az örökös tartományok és más országbeli állásuknál fogva az egész országnak elárasztását maga után vonná,” — kéri a határozat szentesítésének megtagadását.¹⁵¹

A május 10-iki királyi válasz elzárkózik a türelmi adó eltörlése elől, meghagyja a bányavárosok zsidó-nemzetiségét és fokoztatban kíván ügyelni arra, nehogy a telekszerzéssel alkalmuk legyen az üzérkedésre. Csak ott vehessenek földet, ahol már eddig is megtehették azt. A többi kívánságba beleegyeznek.¹⁵² A rendek elégedetlenek, másnap új feliratot küldenek,¹⁵³ melyben kifejtik, hogy egyes megyékben már úgyis vannak zsidók, „kik tetteleg bírnak földeket”. Az uralkodó azonban hajthatatlan marad, így az országgyűlés, miután a zsidó küldöttekkel is, — kik a felajánlott kedvezményeket elegendőnek tartották, — megbeszélést folytatott, belenyugodott a királyi akaratba. A módosított törvényjavaslat, félszázados rendi küzdelmek eredménye, királyi szentesítést nyert és mint 1840. XXIX. törvénycikk bekerült a törvénytárba.

Eszerint addig is, míg bővebb törvényes rendelkezés nem intézkedik, az országban született, vagy itt-lakásra törvényesen engedelmű nyert zsidóknak, ha erkölcsi kifogás nincs ellenük, az országban és kapcsolt részeiben bárhol, kivéve a bányavárosokat, szabad lakást biztosít. Gyárat állíthatnak, ipart, kereskedést akár maguk, akár vallásukbeli legényekkel szabadon űzhetnek, legényeiket ezekben taníthatják. Egyébként kötelesek állandó vezeték- és tulajdonnevet használni, anyakönyvet vezetni, minden oklevelet és szerződési a lakóhelyükön használt élő nyelven szerkeszteni. Ha valamely városban eddig polgári telkeket szerezhettek, azt *ezután is* megtehetik.

Azonban rendeknek és főrendeknek az országgyűlés végén már egyhangú kívánása, hogy a jogkiterjesztéssel kapcsolatban törvényesen korlátozzák a bevándorlást, kimaradt a cikkelyek közül« Részben ennek a negatívumnak lehet tulajdonítanunk azt, hogy a következő *évtized* megnövekedő bevándorlása is azt a hangulatváltozást eredményezte, melynek a következőkben tanúi lehetünk.

5. ELVI LIBERÁLIS TÖREKVÉSEK ÉS AZ EMANCIPÁCIÓ- ELLENES HANGULAT KIFEJLŐDÉSE.

I. A romantika jelentkezése történelmünkben elvezette a magyarságot ahhoz a lehetőséghez, hogy a népek életében időn-

¹⁵¹ Az 1840-iki Orsz. Gyűl, kéziratos aktái: Debrecen város levéltára; szám nélkül.

¹⁵² Actae: 493. sz. a.

¹⁵³ Actae: 501. sz. a.

kint szükséges megújítási folyamatot immanensen, saját népi lényegének kibontakoztatása útján valósítsa meg. Széchenyi rendszere, a nemzeti erény fogalma amint nála megjelenik, már tárgyaltuk is e kérdést, nem más, mint a sajátos magyar érzelmi energiáknak az egyetemes és így az európai felé való levezetése, abban az értelemben, hogy magunk faji lényegének kibontakoztatásával kell az emberiség egyetemébe is belépünk. Az ilyen fajta megújítás mindig a maximális igényt támasztja az egyénnel szemben s bár Széchenyi erkölcsi szemléletének következtetéséül, kortársait megelőzve, alkotmányjogi és társadalomgazdasági rendszerváltozást is követelt, — az emberek önmaguk átalakítása helyett mégis jobban szerettek most már csupán új konstitucionális keretekbe tartozni. De talán mégsem voltak annyira idegenek kész európai rendszereknek azok a leplei, melyeket a magyarság ekkor a velőig láztól égő testére borított...

II. A negyvenes országgyűlés hatására megindult irodalmi hullám már teljesen európai eszmék gondolkörében mozog, célja: a liberalizmus szellemében rést ütni az ellenállás frontján, másrészt pedig a zsidóságot is a kor követelményeinek vonalába állítani, magyarosodással érdemessé tenni az emancipációra. Még fel sem vetődött az országgyűlésen az egyenjogúsítás kérdése, midőn Bloch Móric Parisban lezárja a zsidók magyar nyelven írt történelmének kéziratát,¹⁵⁴ mellyel bizonyítani akarja, hogy az elnyomás súlyosította mostani alacsony erkölcsi fokára a zsidóságot. Megdöbbenők lehettek dialektikájának ilyen fordulata: „Azt kérdezik, üdvös lehet-e az emberi nemzetnek a zsidók polgárosítása, Dehát a zsidó nem tagja-e az emberi nemzetnek?” Előszóírója az emancipációt beleilleszti az iparmozgalom kedvelt áramlatába, az iparosodásnak a zsidó, „szép tőkepenze lévén”, nacfű hasznára lehet. Sorait a már stereotíppá váló buzdítással végzi: „...helyezték be magatokat a nemzeti érzelmek közepébe.” Az ilyen fajta buzdítások a nemzetiségnek tanítható voltáról vallott nézetekből és az integráló törekvésekben a nemzetiségnek tulajdonított szerepből logikusan következtek.

A kérdés rendszeres összefoglalása azonban mindeddig hiányzott, Ennek betöltésére az országgyűlési viták érlelték meg a kort, 1840 őszén Szalay Budapesti Szemléjében Eötvös József tollából megjelenik „A zsidók emancipációjáról” szóló nagy tanulmány,¹⁵⁵ szabadelvű nézetektől és nemes humanizmustól áthatott mű, ragyogó debattéria, melynek szinte égetni kellett kortársai között. Nemcsak szellemtörténeti szerepe, ami hatásában nyilvánult meg, hanem helyzetrajza és hiánytalan eszmetörténeti jelentősége is arra kényszerítenek, hogy bővebben ismertessük.

¹⁵⁴ Id. műve, Vajda Péter előszavával

¹⁵⁶ II. köt. 110-156. 11.

A bolyongó Ahasvérre, az örök zsidó szimbólumára gúnyolva mutat rá egy gyermekcsapat. Pedig — s ez Eötvös humanizmusából másként nem is következhet — általános emberi s amellet korszzerűen magyar indulatok vannak az ő kebelében is, „talán e kebel is lángolóan tudna szeretni egy hazát, ... talán a dicsőség nagy gondolata villant át lelkén.” Mégis „mindennél szomorúbb, mit e világon láthatunk: *egy nemzetet haza nélkül, s ily nép a zsidó.*”

Ezután sorra veszi és cáfolja azokat az érveket és tényeket, melyek az emancipációnak ellenszegülnek. Az elnyomatás fő oka egy évezredes előítélet, senki sem hisz már ugyan a vérvádakban, de ez előítélet megmaradt.

Ellenáll az anyagi érdek: „Ha a zsidónak birtok jog adatik, a jószágok becse emelkedni fog s a keresztény drágábban acquirálhat. Ha a céhekbe felvétetik, talán jobban dolgozna s a keresztény mesterember nagyobb szorgalomra kényszerítették! S nem istentelenség ez? Minek legyünk keresztények, ha némi haszon nincs összekötve vallásunkkal?” Az ilyen érvelés kimutatja, hogy az ellenállás mögött nincs erkölcsi fedezet,

A zsidók általános romlottságát hozzák fel. Felelete: „Nemzetek elnyomás által erényeiket elvesztik, Isten szabadságra teremtette az embert s csak e természetes elemében ítélnünk természetéről.”

Nincs fukarabb nemzet nála — hangzik a következő vád — s pénznél szentebb nincsen előtte. Azonban — feleli Eötvös — „minden ember előtt van egy életcél, mely után tör s a zsidó elől minden el van zárva,.. Romlottságuk egész fája csak keresztény földön nőhetett ennyire.” De vájjon — kérdi tovább, s kérdése a bontakozó kapitalizmus, a polgári életeszmény korában teljesen otthonos: „A fukar, kinek pénznél nagyobb *érdeke* nincs, nem lehet-e hasznos polgára az országnak s főkép az anyagi érdekek korában?” Mindenki a maga helyére tartotta a kor és Eötvös meg meri kérdezni: „Nem készíthet-e jó kardot, ki vívni nem tud?” A Talmud még földműves nép számára készült s Hollandia, Belgium és Franciaország, hol teljesen, Poroszország, Anglia és Dánia, hol részben emancipálták a zsidókat, mind azt bizonyítják, hogy a polgárosítás után erkölcsileg jobbak lettek s földműveléssel és iparral is foglalkoznak,

„Elkülöngött nemzetiség mindaddig, míg rabbinusi és mózesi értelemben zsidó akar maradni” — mondják a vádlók. A liberalizmus azonban nemcsak az eszmények dialektikus kibontakozásában hisz, optimizmusa mindent elmosó s Eötvös a magyar nemzetiséget, „mely évezredes vihart kiállott”, sem félti „pár száz ezertől.” Különben, s itt világosodik meg, hogy még Eötvös is nil yen külszínesen fogta fel a nemzetiséget, „melyik nemzetiséggel veszélyeztet minket a zsidó?” — kérdi— „a némettel-é? Dehát

az, hogy felvette a német nemzetiséget, nem azt mutatja-e, hogy asszimilálódni tud a nemzetiséghez?”

Polgárosítható még akkor is, ha magát most idegennek érzi, mert „a haza nem hegy, folyó, hanem azon darab föld, melyen magunkat *szabadoknak* érezhetjük, hol élünk, dolgozunk.” Tehát — s itt tér el Eötvös a néhány évvel későbbi felfogástól — ő „nem jutalmazni” akar, hanem úgy véli, hogy a jogok birtoka, a nemzetségi fogja a zsidósággal a nemzetiséget megkívánatni: „Hazaszeretetet soha szolgál erénye nem vala.”

Messiásremények s az a hiedelem, hogy ők Palesztinát tartják igazi hazájuknak — a következő vád. Azonban a rabbik is mindent „már csak allegorice magyarázzák,” a Talmudnak pedig nem ellentmondó tételeit, melyek közt lehet antiszociális, hanem az egésznek és Mózes törvényeinek szellemét kell felfogni. A napóleoni sanchedrin végzései, melyek a Talmud szellemével meg egyeznek, nem antiszociálisok.

Utolsó érvként személyes érdekeink veszélyét szokták felhozni: „A zsidók által gyakorolt mesterségek el fogják rontani a keresztény mesteremberek keresetjeit” — mondják. Külföldi példákkal Eötvös mást bizonyít. Ezután fejti ki bővebben, hogyan látja a zsidókérdést az országos társadalomgazdasági változás viszonylatában. A humanitárius követelések helyett itt már teljesen a polgári kapitalizmus szempontjai vezetik gondolatmenetét. Nem tagadja, hogy a vagyonos zsidó, ki mesterségét nagyobb tőkével kezdheti, nagyobb hasznot is nyerhet. De ez a nagyobb haszon „nem a munkás, hanem kapitalista nyereségét teszi s mindent összevéve a társaság talán nem vesz, ha a kapitalista maga gyümölcsöztetheti tőkéjét, mintha korlátozó törvények által kényszerítve csak uzsorában keresi vagyona jövedelmét.” Sok föld, mely most kopáran hever birtokosa kezében, a zsidónál jövedelmezővé válnék. Miután pedig mostani törvények a birtokost úgyszemint védelmezhetik zsidó hitelezője ellen, hiszen adóssággal terhelt jószágai úgyszemint a hitelezőknek jövedelmeznek, a zsidó birtokjoga semmi olyan káros következménnyel nem járna, mi már most is nincs meg. Nem elvi álláspont már, hanem egyszerű helyzetismeret, mikor kimondja: „*Mostani törvényeink, melyek a zsidók állapotja iránt léteznek, hatalmatlanok, ... a zsidótól közdolgokban minden befolyást tagadnak, a pénz országok sorsát adá kezébe.*” Az orosz birodalomnál mi sem maradhatunk hátrább¹⁵⁶ s ha ezt akarjuk „az emancipáció ki fogja vívni magát nálunk nélkül is.”

III. Eötvös tanulmánya, mint láthattuk, az egészen eluralkodó humanitárius érületen és humanista értékelésen túl, mely az embert és a jelenségeket faji és műhikusz szövödményeik nélkül, önmagukban tekinti, főleg a kérdés társadalmi-gazdasági szemléletének

¹⁵⁰ Ott u. i. az orosz írást ismerő zsidó már városi tisztviselő is lehet.

megértésében lehet szolgálatunkra, őt azonban szellemtörténetünk ahhoz a generációhoz sorolja, melyik a zsidókérdésben már összekeveri a liberalizmus és nacionalizmus szempontjait.¹⁰⁷ A nacionalizmus felfogásának az a fejlődési foka azonban, mely a negyvenes évek elején hangadó szerephez jutó férfiaknál megjelenik, éppen a liberalizmussal való szövődményes, csak mesterkélten szétválasztható keveredése miatt eddig sok félreértésre adott alkalmat. Nemzetiség és liberalizmus között mindenek előtt az értékjelző eszmei sorrendet kell megállapítanunk.¹⁵⁸ Nemcsak reformkori történetünk eseményei nehezítik vállalkozásunkat, merthíszzen valóban, ha később nemzetiség és liberalizmus, az eredeti elgondolásoktól már eltérő síkon összeütköztek, többnyire a nemzetiség érdeke került ki győztesen¹⁵⁹, hanem zavarják tisztánlátásunkat a nemzeti eszmének későbbi értelmezései is. Ugyanis a „francia forradalomban felébredt... nemzeti eszme... nem pusztította el a történeti hatalmakat és hagyományokat, hanem reá kényszerítette, hogy e sajátos érdekek és öntudatok tartalmával újítsák meg életüket,”¹⁶⁰ Ezen a vonalon indult meg az a fejlődés, melyben már egészen más, társadalmi vagy gazdasági fogalomkörbe tartozó jelenségek és érdekek „nemzeti” bélyeget öltvén fel, tudták megteremteni tabu jellegüket, egészen átformálván ezzel a nemzeti eszme *eredeti* értelmét is. Erre az adta a lehetőséget, hogy a nemzeti érzést már eredetileg is *magasabb célok eszközének* tekintették.¹⁶¹ Láttuk már, hogy Széchenyi a nemzeti érzésben a legmagasabb lelki tartalmak energiáit látta. Az elvi, tehát formai gondolkodás is rokon felfogást mutat ezzel. „Nem az ember van az államért, hanem az állam az emberért: az ember boldogsága a cél, az állam csak eszköz” — tartják a liberálisok.¹⁶² A formai

¹⁵⁷ Farkas Gyula: Id, mű: 100. l.

¹⁵⁸ Történelmi szempontból, módszertanilag nem könnyű feladat nálunk, hol az eszmék elméleti kifejtés nélkül, főleg nehezen tisztázható európai források, utazások hatására terjednek el, e két áramlat szintézisét utánarajzolni, K helyen csak a szükséges magyarázat mértékéig foglalkozhatunk velük (V. ö. 128. jegyzet), azonban mielőbbi tisztázásukra, magyar módosulásaiknak felkutatására nagy szükség van.

¹⁵⁹ Kemény Zsigmond: Forradalom után (Bp. Franklin, 1908.) 65 s köv. 11.

¹⁶⁰ Görög Imre: Kossuth és Eötvös nemzetiségi politikája. (Tört Szemle, 1913. 556. l.)

¹⁶¹ Ez érdekek szövedékében a „gutgesinnt” történelmi felfogás úgy kívánja, hogy napjaink nézeteit visszavetítsék a reformkor eszmetörténet tere is. (V. ö. pl. Asztalos Miklós: Wesselényi az első nemzetiségi politikus [Pécs, 1927] 68. l., hol ezt olvashatjuk: „...az emberi egyenlőséget nem magáért az emberi l akarta kiküzdni, [Wesselényi] hanem egy magasabb szempont, t. i. y nemzeti gondolat érdekében.” Ezt a véleményt számos Wesselényi idézet teljesít a megcáfolja.)

¹⁶² Kornis: id. mű: II. köt. 27. l.

gondolkodás azonban a nemzetiséget a nyelvben látja megtestesülni és e felfogás,¹⁶³ mely a nemzetet is az állammal azonosítja, azt tartja, hogy az államnak magának kell „közbejárulnia”, s ez nem joga, hanem kötelessége, hogy a „társadalmi célnak *alapesz-közét*: a status nyelvnek általános ismeretét közoktatás által mi hamarabb” előteremtse, Cél és eszköz relációját láthatjuk azonban nemcsak a formai gondolkodásban, hanem az eszmék lelki összefüggéseit vizsgáló Wesselényinél is. Beszéljen ő maga: „Alkotmányos létnek s az által és annak oltalma alatti jogok bírásának nemzetiség kétségkívül legnagyobb tényezője. . . Nemzeti hív s buzgó érzet... mégis polgári álladalomban nem fő cél, hanem a fő célnak, t. i. a szellemi s anyagi jólét mentői inkább kifejtésének, biztosításának s mentői többekrei kiterjesztésének alárendelt cél s arra *fő eszköz*. Nemzetiség fejlődése, annak közzé s hatalmassá vált érzete az, miben az erők leginkább pontosulhatnak s edződhetnek jobb polgári lét kivívására... De ricm kevesen vannak, kik hajlandók a nemzetiséget,., fő s egyedüli cél gyanánt tekinteni s annak polgári jólétet, szellemi s anyagi fejlődést, alkotmányos kedvező viszonyokat feláldozni. Ez nagy s veszélyes tévedés...”¹⁶⁴ E vélemény mintha Széchenyi rendszerének a romantikus lélek mélységeiből a mindennapok egyszerűbb síkjára vetített summája lenne. Az utókor akár e mondatokat is illethette volna az „idealizmussal” szemben „realizmusnak” azzal a vádjával, amivel Széchenyit illetve Beöthy Ákos.¹⁶⁵ Nemzetiségben tehát szabad elvű fők is főleg azt a lelki energiát látják, melyet fel kell használni magasabb értékek eléréséért való küzdelemben: a testvériség eszméje, szabadság és egyenlőség kontrollja a nacionalizmusban realizálódik. Szekfü szavaival: ott a kohézió szerepét veszi át.¹⁶⁶ Nemzeti egység követelménye az ember boldogulása érdekében: az végső következtése e gondolatmenetnek. Ebből a végső tételből most már logikusan lép elő a nemzetiség terjesztésének igénye, amint láttuk, nem mint jog, hanem mint a tagjai egyéni boldogulását lehetővé tenni tartozó nemzet kötelessége, mert hiszen mindaddig, míg „csak az ész £ foniólás talál az alkotmányban s polgári és társadalmi közös létben gyűponiót, de az érzelem meg van oszolva”,¹⁶⁷ nemzeti egység csak állandó értelmi átítűd lehet, egy nagy és políglott közösség számára elérhetetlen feladat.

A nemzeti egység gondolatát, melyet, mint láttuk már, a rendi náció fogalmában gyökerező hagyományok, melyek ekkor

¹⁶³ Quodlibet, 20. 1. Id. Kornis: Id. hely.

¹⁶⁴ Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében (Lipscse, 1843.) 41. s köv 11. (V. ö. Asztalos: Id. hely.)

¹⁶⁵ Szekfü: Három nemzedék, 11. 1.

¹⁶⁶ Id. mű: 104. 1.

¹⁶⁷ Wesselényi: Id. mű: 41. 1.

liberálisainknál,¹⁶⁸ mint a magyar nemzet történelmi jogai jelentkeznek, tápláltak, a kor életeszmenyének szolgálatába állított s a szabadságjogokat magában ioglaló alkolmányeszmevel vélték elérhetőnek. „Különbözö fajú s nyelvü lakosokból álló ugyanazon országban pedig — írja Wesselényi — az alkotmánynak malasztját kell minden nemzetre oly egyenlön osztani, hogy abban mindenki édes anyját találván fel, ez által egymást testvéreknek tekinthesék.”¹⁶⁹ Ha tehát a liberalizmus fogalmában nem szabadosságot, hanem, mint a kor jóhiszemü jobbjai, politikai, gazdasági és erkölcsi fogalomkörbe tartozó szellemi valóságot, nemzetiségben pedig egy közösség hagyományából táplálkozó érzelmi energiákat látunk, a kettöt egymás nélkül el sem képzelhetjük — s mint a kor életeszmenyének szolgálatába állított eszközök között történelmileg értékkülönbőséget sem tehetünk.¹⁷⁰ Lelki beállítottság, vagy más érdekek közrejátszása okozta, hogy a kortársak később sorrendi különbséget tettek közöttük. Szóval a történelem nem alkalmazkodott a véleményekhez, mégis fő eredöjük, *az egyformaságra törekvés* leglényegesebb vonása lett a kornak.

Ez eszmekörök társadalmi megfelelöje, a *polgárság* is az integrálódás szolgálatában áll. Szalay László a polgárság »felolvasztó» hatásáról beszél, amin kortársai a nemzeti és polgári „rendnek” egy vagyonos és munkás középosztályba való olvadását értik.¹⁷¹

S végül, ha tekintetbe vesszük a centralistáknak nem pusztán kormányzattörténelmi véleményeit, miszerint „az egyéni szabadság, jogegyenlőség védelmére hatalmasabb eszköz a *központosításnál* nincs,¹⁷² mely tehát a kor általános integráló törekvéseinek lecsapolódása, előttünk áll a teljes rendszer, mely irtózott az autonómiától, a különbözéstől, ha az negatív értelmü volt is, vagyis a jognélküliséget jelentette.

Mindazok előtt tehát, kik koreszmékben s nem csupán a „magyar parlag” szükségleteit tekintve gondolkoztak, csak sorrendi kérdés lehetett emancipáció és asszimiláció, inert mondanunk sem kell, hogy a „vér mithoszáról” s hasonló fogalmakról még nem volt tudomása a korai liberalizmusnak. Söt, mivel a zsidóságot kimondottan egy nemzetiség hordozójának sem tekintették, irányában kis asszimilációs nyomást is megengedhetőnek vélt a negyedik, kérdésünk történetében legmozgalmasabb évtized.

IV. Mai értelmü vita arról, hogy faj-e a zsidóság, vagy fele-

¹⁶⁸ Kossuthnál pl: Id. Szekfü: Id mü: 108, s. köv 1, valamint Asztalos: Id, mü: 51. l.

¹⁶⁹ Id. mü: 109. l.

¹⁷⁰ Más a filozófia álláspontja, itt az értékkülönbőség a szabadság javára föltétlenül megteendő, azonban a megvalósulás kérdése már elvezet a legbonyolultabb történelmifilozófiai problémákhoz.

¹⁷¹ Varga Zoltán: A Védögyletrül c. id. tanulmányából (299. l.)

¹⁷² b Eötvös József: Reform (Lipcese, 1816.) 184 l.

kezet, még ritka jelenség,¹⁷³ Konzervatívok ugyan gyakran hangoztatják, hogy a zsidó az emancipáció után is zsidó marad, azonban úgy ezek a vélemények, mint a zsidóságtól önmagára gyakran alkalmazott „nép” megjelölések egészen más értelműek, elsősorban theokratikus gondolatköröket tartalmaznak. A liberálisok azonban, kiknek kezébe tétetett le a megoldás kulcsa, nem fogták fel a zsidóságnak teljes szellemi és szociális szövetét. „Mit jelent a haza a zsidónak Magyarországon? — kérdi Müller Gottfried.¹⁷⁴ Ebben mindenekelőtt a lábát veti meg erősen. Ez néki az első, ennek a föltételnek beteljesedése előtt a haza sajátos erkölcsi és kultúrája iránt nem sokat érdeklődik, de ha már észreveszi, hogy otthon van, akkor hozzáfog az új szokások felvételéhez.” A szabadelvűek azonban nem tesznek ilyen éles sorrendi észrevételt, a leírt folyamatból főleg csak az utóbbiakat veszik észre és — főleg a nyelvre ügyelnek. Azonban kétségtelen, hogy a nyelvi viszonyokkal senki sem lehetett megelégedve. A zsidóság zöme németül beszél, a magyar nyelvet még a rabbik sem ismerik.¹⁷⁵ Azok a tehetősebb, műveltebb egyének, kik a külkereskedelmet bonyolítják le, német kultúrkörökkel is érintkezésbe kerülnek, a kortársak azonban a jiddis nyelvet is általában német, nemzetiségnek” tartják. „Beutaztam az országot, — mondja Pázmándy — megfordultam ott, hol a legtöbb zsidó lakik és úgy tapasztaltam, hogy a zsidók nem a magyar, hanem a német nemzetiség előmozdítói, és ha összeszámláltatnék a magyarul tudó németek és zsidók száma, a sors bizonyára a németekre ütne ki kedvezőben.”¹⁷⁶ Ilyen körülmények között az a réteg, melyet anyagi viszonyai már művelődésre is képessé tesz, kulturális igényeit német forrásokból elégíti ki, ezzel a németiség művelődési frontját erősíti.¹⁷⁷ Nagy tömegeiknél ha van magyarosodás, az nem tudatos, hanem pusztán szociológiai folyamat. Beöthy Ödön szerint, ahol magyarok közt laknak, tudnak magyarul.¹⁷⁸ Művelődési igénye azonban e nagy tömegeknek még egyáltalán nincs, minden szellemi szükségletüket kielégíti a negyvenkét magyarországi és egyetlen erdélyi zsinagóga.¹⁷⁹ Müller Gottfried általános szellemi

¹⁷³ így Pest megye rendjei sietnek egy alkalommal, midőn a zsidóság egy beadványában nemzetnek nevezte magát, kijelenti, hogy ők a zsidóságot „nem külön nemzetnek, hanem csak türelmezett vallású felekezetnek kívánják tekinteni” (Pesti Hírlap, 1841. 35. sz. 288. 1. Id. Ballagi Géza: Az 1839-40. országgyűlés viszhangja irodalmunkban [Bp, 1897.] 71 s köv. 11.)

¹⁷⁴ Magyarén Spiegel... stb. 50-51. 11.

¹⁷⁵ A beregi alispán 1842-ben engedő meg, hogy morvaországi rabbiválasszanak meg, ki majd csak három év múlva adjon számot magyar nyelvtudásáról, (Pesti Hírlap: 1842. ápr. 3. 332. l)

¹⁷⁶ 1843z44. orsz.gyűlés 126. kerületi ülés.

¹⁷⁷ Farkas Gyula: Id. mű 97. 1.

¹⁷⁸ 1843z4. orsz. gyűlés 126. kerületi ülés

¹⁷⁹ Magyarén Spiegel stb... 71. 1.

színvonalukat a németek, magyarok és szlávok után jelöli ki.¹⁸⁰ Hiszen olyan atrocitásokra, mint a zsámbéki eset volt, csak félbarbár tömeg képes.¹⁸¹

Ezek a viszonyok készítették a szabadelvűeket is, hogy magyarosodás és művelődés követelményeivel hozzák kapcsolatba a zsidóság emancipációját. A negyvenes évek elején a szabadelvű írásokban a kifejtett sorrendi kérdés még az emancipáció javára alakul, vagyis hiszik, hogy az egyenjogúsítás, ha megadják, elég vonzerőt fog gyakorolni a magyarosodás irányában is. Humanizmusuk elsődleges szempontját csak utólag egyeztetik össze ezek a vélemények az új hajtásnak, féltett ifjú kincsnek becézett nemzetiséggel. Gorove István röpirata, az Eötvöst követő sorban figyelemre legméltóbb,¹⁸² úgy látja, hogy „ha kereskedés által felkutatják a pénznek minden forrásait és a pénztömeget nevelik, az a polgári társaságnak csak hasznára lehet... Tökéletesebb leend a keresztnél? — a státus nycrend s a kiütött erő máshol fog alkalmazást keresni.” Azonban „ötszázezer” emberrel, ki kereskedést űz, a jövő szempontjából legfontosabb tevékenységet, „számolni kell a pályán, mely a *nemzeti egység* felé vezet.” Széchenyi a Gorove-féle nacionalistákat azzal gúnyolta, hogy a világot meg akarják tanítani magyarul csevegni s röpiratunk valóban úgy vélekedik, hogy a „nemzetiség jövendője nagyobb célok után törekszik, mint önhazájában megmaradni, annak ragyogni kell a hon felett.” Így problémája nem is az, hogy a zsidóság emancipációja árt-e a magyarságnak, hanem, hogy általa a nemzetiség „előbbre megy-e, vagy mostam helyzetében marad.” A zsidót a világkereskedelem arra kényszeríti, hogy a német elem gyökerezze meg benne s így felszabadítva veszélyes is lehet a nemzeti egységre. „Dehát akkor a töméntelen jogtalanság...üldözés megmarad jön-c?” A zsidók vagyonságát azonban Gorove más néző pontból is tudja vizsgálni: „Ez képessé teszi őket az iskolák jó elrendezésére, bennük a magyar nyelv általános behozatalára ...” Most egyetlen ösztönzőjük a kereskedelem, mely elnémetesíti őket, az emancipáció azonban más ösztönt állít majd eléjük és „ez magyar elemet fog beléjük szívárogtatni.”

Fejezetét ő is a stereotip buzdítással zárja, mely az emancipáció kivívásáig is a zsidóságnak kezébe teszi le önsorsa kulcsát: a „magyarosodást”,

¹⁸⁰ Id. mű: 173 l.

¹⁸¹ Zsámbékon egy kanonokot megloptak a zsidók. A fejérmegyei csendbiztos meg akarta kötöztetni a leggyanúsabbat. Azonban ennek hitsorsosai a zsinagógából csapatostul kirohantak, a csendbiztost letéptek, annak pisztolya a dulakodásban véletlenül elsülvén, egy zsidót halálosan megsebzett. Erre neki esvén, késsel szurkálták, tárcáját 10 forinttal elorozták, hátrakötött kezekkel a zsinagógába hurcolták, hol mindaddig kínozták a zsidó esküdtek, míg a hatóság ki nem szabadította. (Világ: 1841, 32, szám.)

¹⁸² Nemzetiség (Pest, 1842.) Kérdésünkről: 98. §. köv. 11.

V. Magyarosodás azonban korántsem volt szívügye a zsidóságnak. Mielőtt ennek szükséges volta tudatosodna bennük, nem magyar talajról, mégcsak nem is magyar közvetítéssel, hanem közvetlen európai forrásokból szíva az eszméket, most már egyre erősödő vallási és társadalmi átförmálódáson esik keresztül főleg már városokban élő, tehetősebb rétegük. Láttuk, hogy már a harmincas években érintkezésbe kerülnek külföldet járó zsidó kereskedők a német neológus mozgalmakkal. Ettől kezdve szokás lesz, hogy a rabbik külföldön tanulnak, majd reformegyletet alakítanak, melynek lelkésze, Einhorn Ignác, Berlinbe utazik az ottani reformmozgalom tanulmányozására. Pápa, Ungvár és Sátoraljaújhely rabbijai élére állnak annak a mozgalomnak, mely kérést intéz az uralkodóhoz, engedje meg, hogy német rabbik, a reformtörekvések szóvivői, telepedhessenek Magyarországra.¹⁸³ Vallási és társadalmi igényeken túl már határozott politikai tartalma van ezeknek a törekvéseknek, melyek összefornak az emancipáció követelésével. Mint merőben internacionális mozgalom azonban, csak liberalizmussal itatódik át és nem ismeri fel még a nemzetiség szerepét. Röpiratok, mind német nyelvűek,¹⁸⁴ nálunk is szenvedélyesen kritizálják a régi zsidóságot, önművelést, munkakörkiszélesítést, képzett papok és tanítók választását, rabbiképzői és már a zsidóság szétforgácsolt erőinek összefogását követelik, magyarosodásról azonban nem szólnak.

Ez internacionális eszméket hordozó réteg, születési és lakhelyre nézve is inkább középeurópai, mint magyar,¹⁸⁵ Berlin, Bécs és Prága épen úgy otthonuk, mint a fejlődő Pest, szellemiségében még nagy belső ki egyenlítetlenséget mutat. Ifjúságuk a Talmud tanulmányozásában telt el, világi nevelést nem kaptak. Felkerülvén azonban a fővárosba, kilépnek zsidó elzárkozottságukból, gyakran radikálisan szakítanak vallásukkal, túlhajtott sietéssel pótolják mulasztásaikat. Gyökértelenek, félig képzettek, higgadt ítélet nélkül, gyakran extrém törekvések felé lendülnek, keleties tradícionálizmusból az újítás legmerészebb formáihoz, vak hittől a szabad gondolat szélsőségébe.¹⁸⁶ A mai jólismert nemzetközi nagyvárosi zsidó kultúra első képviselői ők. Ezeknek egy csoportja lendíti fel nálunk is a német nyelvű újságírást. Lélektani okok: nagy alkalmazkodó képesség, gyors felfogás, élelenség és mozgékonyosság, pát-

¹⁸³ László: Id. mű 35. l.

¹⁸⁴ Ismerteti Ballagi: Id. mű 71-80.11. (Főleg Oestereicher, Löwy és Ehrmann írásai.)

¹⁸⁵ A neológ mozgalomra és rétegre főleg Osztern Róza: Zsidó újságírók és szépirok a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig. (Bp. 1930), továbbá N. László és Farkas Gyula id. műveit használtuk. A kérdésnek azonban ez az ágazata még bőséges részletvizsgálódást igényel.

¹⁸⁶ Leroy Beaulieutól id. László id. mű: 44, l.

hosz és szellemesség alkalmassá teszik őket e pályára,¹⁸⁷ azonban szerepük, mikor a magyar publicisztikának annyi kiváló művelője van, még nem általános jelentőségű. Magyarul e réteg felnőtt generációja sem tud még,¹⁸⁸ azonban belső kiegyenlítettlenekre jellemző snobizmusát már mint arisztokratikus gögöt panaszolják a kortársak.¹⁸⁹

Még ez a belső harmóniátlanság jellemzi az első írást is, mely a zsidóság köréből magyarosodás igényével lép fel,¹⁹⁰ Magyarosítani akar, de kigúnyolja a zsidó liturgiát, ezzel ellenszenves lesz a zsidóság előtt, a keresztyén vallást Isten előtt kedvesebbnek tartja, maga még sem tér át, mert „mit használ — írja — egy homokszem Arabia homokpusztáiban?” A szellemnek ez a rezignációja azonban hamarosan eltűnik s az érdekek világos felismerése bontakozik ki további mozgalmaikban. A mozgalom módszere a „dó út dós” elvén alapul, írja később Ballagi.¹⁹¹ 1840-től a magyarosodási törekvések élére Bloch Mór áll. Magyar nyelven megírja a zsidók rövid történetét,¹⁹² héber-magyar imakönyveit s már 1841-ben Tóra fordítást ad ki.¹⁹³ Majd a Pesti Hírlapban¹⁹⁴ és a Társalkodóban felszólítja a társadalmat, elsősorban hitsorsosait egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet felállítására. Szükség erre azért van, mert a zsidó gyerek a keresztyén iskolában rendszerint vallástalan lesz, szüleik tehát nem szívesen adják oda, hanem diletáns magántanítókat fogadnak melléje. Javaslatát lelkesen fogadták — a magyar reformerek. Míg a gazdag pesti hitközség céljaira mindössze 140 forintot szavaz meg, ugyanakkor Széchenyi, Eötvös, Teleky, Toldy hatalmasan felkarolják A tanítóképző 1848-ig sem valósul meg, ellenben egymásután alakulnak zsidó elemi iskolák,¹⁹⁵ az első már 1833-ban Nagykanizsán, a második egy évvel később Pesten. Ez iskolák tanrendjén már a magyar nyelv is szerepel. A pesti iskola próbatételére neves hazafiak, Fejér György apát, a tudós történész, Toldy Ferenc és maga Kossuth is eljárnak. 1841-ben a Pesti Hírlapban olvashatunk egy ilyen próbatételről.¹⁹⁶ Kétségtelen ügyeskedés a magyar nyelvben és főleg a kor művelődési eszményében nagy szerepet játszó reálstúdiumokban elragadják a derék férfit: „...a zsidó igen készül magyar lenni — írja — ő nem ellensége nyelvünknek, hanem ba-

¹⁸⁷ Osztern R. Id. mű; 19. 1.

¹⁸⁸ U. o. 40, 1.

¹⁸⁹ Így a liberális Beöthy Ödön is: 1843-44. orsz. gyűl. 126. kerületi ülése

¹⁹⁰ Rosenthal Móritz: A zsidó és a korszellem Európában. Ism. Ballagi

¹⁹¹ Id. mű: 77. 1.

¹⁹² id. műve.

¹⁹³ Ballagi: Id. mű: 76. 1. és I.M.L.T. Évkönyv 1903. 87. 1.

¹⁹⁴ 1841. február 6.

¹⁹⁵ Külső történetükre: I.M.L.T. Évk.: 1909. 167-199. 11,

¹⁹⁶ Bujkay Endrétől; 1841. április 28.

rátja, szívemben emancipáltam e derék ifjakat.” A magyar patrióták nagy jelentőséget tulajdonítanak ez eredményeknek, hiszen olyan korban, mikor a magyar tannyelv még főiskoláinkon és gimnáziumainkban is csak később (1844-ben) megvalósuló törekvés, a zsidó iskolák már Pozsonyban, Trencsénben, Nyitrán és Liptóban: teljesen idegen nyelvű vidékeken is a magyar nyelvet terjesztik.¹⁹⁷ Abban a fogadtatásban, melyre nyelvi magyarosodásnak ez eredményei találnak, már benne van a később oly nagy szerepet játszó nézet: a zsidó hű társa és segítője testvértelen fajunknak.¹⁹⁸ Vármegyék és nemesek is szívesen fogadják a megmagyarosodott zsidót, sok híradásunk van arról, hogy megyei orvosnak nevezik ki őket,¹⁹⁹ felveszik a kaszinókba, sőt fejér megyében egy népes pusztán a rom. kath. gyermekeket egy zsidó tanította még a káté- . kizmusra is, ő vezette templomba, szentségek felvételére.²⁰⁰ 1844-től a nyelvmozgalom szolgálatába áll a „Magyarosító Egylet”, melynek eszméje pesti zsidó orvostanhallgatók köréből indult ki, 1848[^]ig izgatásaira 35 iskolát és sok magyarosító egyletet alapítottak.^{2^} Sokkal kisebb az eredménye azoknak a törekvéseknek, melyek az egyoldalú kereskedő, pénzüzér életmódot akarják megszüntetni. „ A zsidó fiatalságot mesterség tanulására buzdító egyesületnek”, mely 1843-ban pozsonyi, aradi és nagykanizsai példák után Pesten is megalakul, mindössze 500 asztalos, kovács, lakatos és kádár tagja van.²⁰² Itt már kevésbé az érdekek tengelyébe eső mozgalomról van szó és lehetetlen némi malícia nélkül leírni, hogy az 1842-ben alakult „Magyar Izr. Kézmű- és Földmíves⁷ Egyesületnek” 1847-ben már 10 földmíves növendéke is volt.²⁰³

A vázolt mozgalmak azonban még távol vannak attól, hogy legcsekélyebb hatást is érjenek el az orthodox rétegben. Ezek még mindig makacsul ragaszkodnak főleg vallási formáikhoz, A minden fiatal áramlatra jellemző s tárgyunkban már vázolt sok bizonytalanság után, melyek nálunk is sok kitérésnek lőnek okai, így 1844-ben maga Bloch Mór is protestáns hitre tér, a zsidó vallá-

¹⁹⁷ László: Id. mű: 31. 1.

¹⁹⁸ Zsidó vallásos könyvek, iskolai vizsgákon gyermekek által felolvasott nyilatkozatok lelkes fogadalmat tesznek a magyarság mellett. Ilyen jelenségekre kiált fel a Pesti Divatlap: „És mi az ily nyilatkozatokat tevő honfitársainkat taszítanék el magunktól?... Nem, nem, sőt inkább *erősödésünk végett* igyekezzünk őket minél szilárdabban fűzni szíveinkhez. (Közli Farkas Gyula: Id. mű: 97. 1.) Bloch id. művének előszóírója, Vajda, midőn a magyar nyelv felvételére buzdítja a zsidókat, úgy vélekedik, hogy nem találhatnak úgysem az övékhez közelebb állót, hisz „mindkettőnek bölcsője nem messzi ringhatott az Ararattul.”

¹⁹⁹ Pesti Hírlap: 1843. február 9.

²⁰⁰ Orsz. Gyűl. Napló: 1843-44. V. k, 243. 1. kir, személyöknél. Ez az eset azonban inkább a latifundiumok népének életére jellemző.

²⁰¹ Venetiáner: Id. mű: 104. 1.

²⁰² Pesti Hírlap, 1843. febr. 9.

²⁰³ Magyar Zsidó Lexikon 551. l.

sosság a neológoknál is megerősödik, így lesz az asszimiláció problémája a zsidóság néző pontjában most már csak „nemzetiségi” kérdés, nem pedig az egész erkölcsi és kulturális tudatot is átható vívódás. S most már, romantika múltával, a magyar jelesek nemzeti törekvéseitől is távol áll, a negyvenes évek vezetőiben sohasem is volt meg, hogy a zsidó vallásának lényegében háborgassák, sőt Eötvös a Falu jegyzőjének teljesen romlott zsidó alakjában egyetlen erényi mutál be, s ez: hűség ősei hitéhez. Az ősök hite pedig, az évezredes talmudi vallásosság, zsidó részről áll ellen — magának az emancipációnak. „Az általános emancipáció sem nekünk, sem utódainknak nem válik hasznára” — írják Sáros megye rabbijai 1844-ben, a pozsonyiak pedig kijelentik: „...a zsidó egyedül csak Palesztinát ismerheti el hazájának és azért sohasem olvadhat össze más nemzetekkel.”²⁰⁴ Ha e jelenségek okát akarjuk értelmezni, már kevés eredményt érhetünk el a szellem útjainak megvilágosításával.²⁰⁵ Kétségtelen az, hogy a zsidó rítus kirívó „cafrangjait” a szabad elvűek is le akarják faragni. Ilyen értelemben utasítja követét az emancipálni akaró Ugocsa megye, mire az ottani zsidók kijelentik, hogy inkább lemondanak boldog jövőjükéről, ha polgári állapotuk javítása vallásuk legcsekélyebb változtatásától tétetnek függővé.²⁰⁶ Bizonyos az is, hogy sem a közvetlen nyugati forrásokból áramló zsidó felvilágosodást, sem a magyar szabadelvűek rendszerét nem érthette át ez a féltárogató tömeg. Ez azonban már főleg szociális probléma és magyarázatát is az ehhez a fogalomkörhöz tartozó megújuló bevándorlásban és a zsidóság gazdasági szerepében találhatjuk meg.

VI. Eötvös munkájának végső gondolatai arról győznek meg, mit már Széchenyinél is láttunk: kereszténység és zsidóság egyaránt képtelen a fennálló, a gazdaság-és társadalomtörténet által meghaladott konstitucionális formákba beilleszkedni, a tényleges állapotok már a XXIX, törvénycikkben is túljutottak, melyről 1844-ben a rendek többsége vallja, hogy végre nem hajtható és ennek megfelelően végre sem hajtották.²⁰⁷

Pozitív törvény hiányában az északi kapukon újjabb bevándorlási hullám önti el az országot. Az ide vonatkozó szakasz beszél ugyan „törvényes engedelemről” a bevándorlást illetően, ez azonban körülbelül a következőképpen alakult: bejött a galíciai mint „tanító”, vagy kóserbor készítő, meghúzta valahol magát, majd elment valamely földhöz ragadt, bocskoros nemeshez, hogy adjon neki bizonyítványt, miszerint ő néki árendása. A nemesnek bár csak egy kunyhója, de teljes joga van, kiadja a bizonyítványt,

²⁰⁴ Id. László Id, mű: 37. l.

²⁰⁵ Ezen a ponton az egész diaszpóra-zsidóság történetének alkati vizsgáására volna szükség.

²⁰⁶ Venetiáner: Id. mű: 147 és köv. 11.

²⁰⁷ Actae Diaet: 1843-44. 302. b. sz. a.

hogy mint földesúr a zsidót befogadta; a bizonyítvány alapján azután a helytartó tanács megadja az engedélyt a „törvényes” letelepedésre,²⁰⁸ A megyei hatáskörbe tartozott és így a megyei érdekektől, vagy felfogástól függött csupán a betelepedés ilyen törvényesítésének meggátlása. Azonban csupán Ugocsa megyéről tudjuk, hogy szolgabirái által kihírdeteti a nemeseknek, egy se merjen zsidót a közhatóság engedélre nélkül telkére befogadni, s az engedelmet a szolgabíró csak akkor adhatja ki, ha a zsidó 10 évi magyar honi inkolátust igazolt.²⁰⁹

*1840—50-ig érte hazánkat minden idők legnagyobb zsidó-bevándorlási hulláma, mely Kovács Alajos számításai szerint rövid 10 év alatt 76.000 zsidót zúdított az országra,*²¹⁰ A belső szaporodással együtt 366.000-re szökik fel számuk, elérve az összslakosság 3.2%-át. Baranya, Győr, Tolna és Vas megyékben, a latifundiniók hazájában, valamint Nyitrában, hol 1850-ben már 32.600 zsidó él, csaknem megkétszereződik számuk, A határmenti megyék kivételével, melyekben óriási: Máraarosban 6300, Beregben 5800 Zemplénben 8200 főnyi, átlag közel 50%-os szaporodás volt, még Heves megyét éri nagy hullám, hol 2816-ról 6850-re, közel 150 %-al és Békést, addig szinte érintetlen területet, hol 650-ről 2140-re ugrik a zsidók száma, Ugocsában 2340 fővel, 118%-al gyarapodnak, érthetővé téve a megye intézkedését. 3000 főnyi csökkenést tapasztalunk Borsod megyében, de majdnem ennyivel emelkedett a miskolci zsidók száma. Gömör megyegyűlése a betelepédést továbbra is teljesen megtiltja,²¹¹

A városok azonban, bár az 1840. XXIX. t. c. megszünteti ellenállásuk jogi alapját, általában heves küzdelmet folytatnak a zsidóság beköltözése ellen, már kevesebb eredménnyel. Pozsony ugyan gettóba akarja küldeni őket, mégis Pest után ott találjuk a legnépesebb hitközséget.²¹² A jáász városok a nádorhoz folyamodnak, hogy továbbra is tiltsa el beköltözésüket. A nádor ugyan elutasítja kérelmüket, a görög kereskedőktől biztatott városi tanácsok azonban 1849-ig meg tudják őrizni a jáaszág zsidómentes-

²⁰⁸ Orsz. Gyűl. Napló; 1843-44. V. köt, 200. l, Trencsén m. köv. és 216. l. kir. személynök.

²⁰⁹ Pesti Hírlap: 1842. március 31. 224. l.

²¹⁰ Id. műve, 14. l. Kétségtelen, hogy ez óriási szaporodást nem lehet csupán a bevándorlásnak tulajdonítanunk, szerepet játszik abban a zsidók életmódjának a hosszú életre kedvező sok jelensége. Glatler Eduárd (A zsidók biostatikai viszonyai, M, Tud. Akad, Evk, 1856, 129. s köv. 11.) részletesen vizsgálja az 1830-47 közti moson-megyei zsidó népmozgalmi adatokat s végeredményben úgy találja, hogy nem a nagyobb szaporodás, hanem a gondos ápolás miatti kisebb csecsemő halandóság s általában a célszerűbb ruházat és életmód azt eredményezik, hogy míg nevezett megyében a keresztyen népeknél egy generáció élettartama 30-33 évre tehető, addig a zsidóknál az 58.8 év.

²¹¹ László: id. mű: 19. l. Gömörben zsidók eddig nem telepedhettek le.

²¹² U. ott.

ségét.²¹² A tízezer lelken felüli szabad királyi városokban ugyan még a negyvenes évek végén is csak 22,000 zsidó él összesen,²¹⁴ azonban a kisebb kir. városokban és mezővárosokként is egyaránt néhány százon felül van már a számuk. Népes és virágzó falusi hitközségek szűnnek meg a negyvenes évek folyamán és városiak virágzanak ki.²¹⁵ A legfontosabb helyeken, így Pesten, hol 1840 előtt alig vala 4000 zsidó, az óta számuk 12.800-ra szaporodott,²¹⁶ 1850-re pedig az egész Budapest területén már 17.618 lelket számlálnak, — a legnagyobb növekedésük. Pesten már jelentős zsidó proletariátus is fejlődik ki azokból, kik a csábító lehetőségekre minden komolyabb előkészület nélkül özönlének oda. Ezek között Oesterrechier szerint, fiatal gyermekeket látni vallás, morál és Isten szavának hallgatása nélkül felnőni.²¹⁷ Sok zsidó él Miskolcon (1850 ben 4000), Ungváron (2500, a lakosság egyharmada) Sátoraljaújhelyen, a zempléni borkereskedelem központjában (1125, a lakosság 25%-a). Székesfehérvárott azonban 1850-ben csak 9-et találunk,²¹⁸ Győrben pedig, mely szembeállva a törvénnyel, csak magyarországi születésű zsidóknak engedi meg a betelepedést, ezeknek is megtiltja, hogy haszonbérlettel, borméréssel, kalmársággal foglalkozzanak és 1—300 forint betelepedési taxát is vet ki rájuk, 1850-ben sincs egyetlen egy sem. Kassára is csak 1840 után kezdenek beszivárogni, a városi tanács ugyan a lakosság egyöntetű kívánságára kijelenti, hogy a XXIX, íc. nem hajtható végre, a rendőrkapitányság azonban elalvásig húzza a határozat érvényesítését. 1844-ben már 45—50 család lakik Kassán, külön anyakönyvet nyitnak, egy év múlva pedig már a lakosság egy tized részét tették ki.²¹⁹

Így alakul ki lassan az az országos helyzet, mely már szinte egyenletesen előtörtnek mutatja hazánkat. Kivétel csak Erdély marad, hol még 1844-ben is mindössze 3500 zsidó élt.²²⁰

VIL Eötvös megállapítása a „hatalmatlan” törvényekről nemcsak a bevándorlásnál igazolódott be, hanem a gazdasági élet terén is. A negyvenes törvényhozás után jelentős változás csak mennyiségileg tapasztalható — a régi tevékenységi területeken. A vonatkozó törvény nyitott meg ugyan néhány gazdálkodási ágat előttük, azonban eredménytelenül Ugyanis az iparüzésre és föld-

²¹³ Kálmán Ö.; id. mű.

²¹⁴ Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára (Pest, 1851.) II. köt. alapján.

²¹⁵ Venetiáner: Id. mű 164. l.

²¹⁶ Grsz. Gyűl. napló: 1843-44. V. köt. 198-9 11. (Koller Pest városa köv.)

²¹⁷ László: Id. mű: 27 1.

²¹⁸ Itt azonban a negyvenes években valószínűleg nagyobb számban lakhattak, amit igazol, hogy az 1848-as zsidó-üldözések alkalmával Fehérvárott is igen heves jelenetek játszódtak le. (Erről bővebben később.)

²¹⁹ Kerekes Id. mű: 11 6s 106. 11.

²²⁰ Magyarén Spiegel stb... 173. l.

mívelésre irányuló rendelkezései megtörték a vármegyék és városok nem kevésbé azonban a sajátos zsidó psziché ellenállásán, így gazdasági tevékenységük ezután is főleg a kereskedelem is pénz-üzletek terén marad.

Városokba telepedő zsidók házat nem vásárolnak, hanem a tág lehetőségek között 32 évre is zálogba veszik, ezzel megtakarítják a tetemes átírási költséget,²²¹ Azonban egyhangú volt a vélemény,²²² hogy az aránylag kis számú zsidóság is hamarosan *átalakítja a városi kereskedelmi- és ipar-élet formáit*. A céhrendszer a régi időkben szigorú szabályai és követelményei mellett is kifejlesztette a gazdálkodásnak bizonyos családias hagyományoktól és kötelekektől átfont habitusát. A jó magaviseletű legény elvette mestere leányát, esetleg özvegyét, a mester társul fogadta, üzlet-,műhelynyitáshoz segítette. Magtalan céhtagok vagyonukat a városra hagyták stb. A zsidó ezekkel szemben a kíméletlen kapitalista szisztémát jelentette. A céhek vallási okokból, másrészt konkurenciától is félve, be sem vették, így történt azután, hogy a zsidó, ki sem az öt éves tanuláshoz, sem vándorlásnak nem volt alávetve, *tisztán magánvállalkozóként boldogul*, s ahogy a hiteligazdálkodás formáinál már láttuk a meginduló folyamatot —, erősebb versenyre szólítja a céheket, az iramot azok nem bírják, bomlani kezdenek, vagyis a zsidó öntudatlanul kovásza lesz a modern ipari s kereskedelmi életnek. A váxqsiai panaszai,²²³ hogy a keresztény legényt csak gépnek használják — mert a tilalom ellenére is alkalmaztak ilyeneket²²⁴ —, hogy a város soha nem örököli a magtalanul elhunyt zsidó után, ilyen atmoszférában már mind érthetőkké válnak. Természetesen a nagy hatáskörrel rendelkező városok az üzletnyitást lehetőleg nem engedik meg. Kassáról számos esetet ismerünk, mikor pályázó zsidókat a városi tanács, vagy a kereskedő-grémium hivatkozva előbbi viselt dolgaikra, hamis bukásokra, a céhszabályok által előírt alaptőke hiányára, elutasítja. A kizárt zsidó nem válogat az eszközökben. Sok a panasz, hogy az előírt tőkét egymásnak kölcsön adják s többen mutatják be ugyanazt a pénzösszeget. Máskor a kereskedő-társulat panaszokozdik bizonyos galíciai zsidók ellen, kik Galíciából árukkal megrakodva jönnek be, házálnak, sőt helyiségeket vesznek maguknak, melyekben napokon át árulnak, megrövidítve a koncessiókassai kereskedőket.²²⁵ A trencsényi zsidók egy selmeci bányatiszttel kötnek ismeretséget és néhány év leforgása alatt csak Selmecebányáról több száz deszkarekesz arany- és ezüstércet oroz-

²²¹ Orsz. Gyűl. Napló: 1843-44. V. k. 198-9. 11. Pest város köv..

²²² Főrendi Napló: 1843-44. VI. k. 309. I, Orsz. Gyűl. Napló: V. k. 201-2 11., Sáy: 204. 1., Neszter: 74, kerületi ülés és XCVIII. orsz. ülés (Kovács F. Id. művében): Beöthy Ödön és Klauzál, u, o.

²²³ Id. helyek.

²²⁴ Főrendi Napló: 1833-4, VI. k. 309. L Wenkhtim B.

²²⁵ Kerekes J. id. mű: 105-113. 11.

nak el.²²⁶ Néhány helyen, így Pesten, Miskolcon önálló iparos céh létezik, Pesten bejutnak a kereskedő társulatokba is.²²⁷ Szokatlan gazdálkodási formáik, ethosszuk miatt és mivel soknak ingatlan vagyona nincs, így „hamis bukást is akkor tehet, mikor neki tetszik hiszen nincs mire az adósságot intabulálni”,²²⁸ a keresztyén polgárok zárkóztak, bizalmatlanok velük szemben, így történik meg, hogy — a paragrafusok kétségtelen megszegésével — a pesti kereskedői testület választó-gyűléséről 1841-ben *kizárják* a zsidó tagokat.²²¹

A falusi nagy tömegek továbbra is megmaradnak a földesúri és jobbágyföldök és haszonbérletek körül, árendálnak, kocsmáltatnak, 30 írt. bért is fizetve egy házáért, melyért a keresztyén 10-et sem ad. A kocsmák körüli üzelmek ellen csak kevés megye védekezik, így Ugocsáról tudjuk, hogy az idézett betelepelési tilalom kiadására épen a jobbágyok szomorú helyzete készítette a tilalommal együtt tehát elrendeli, hogy az adózó jobbágyot kocsmái tartozásért évi egy pengő forintnál feljebb végrehajtani ne lehessen. A törvényes tilalom ellenére is mind gyakrabban bukkanhatunk most már olyan zsidóra is, ki jobbágy telket árendál. Több megye, mint Pozsony,²³⁰ ezt meg is engedi nekik, azonban követe arról panaszkodik, hogy házat vesznek ugyan, de úrbéri telken dolgozni nem tetszik nekik, „sőt még nem is árendálnak már most, hanem csak üzérkednek.” Sáros megyében intenzívebben bérelhetek, a megye heves viták közt tárgyalja a zsidó bérlők marháinak adó alá vetését, amit a többség nem fogad el és a zsidókat is, mint a zselléreket, rovatosszerűen összeírásba veszik fel.²³¹ Pozsony megye tényleges viszonyai valószínűleg csak kivételesek, érthetően, hiszen főleg országos kereskedelmi gócpont. A királyi személynek szerint azonban „bár dolgozni, földet műveim nem szeret, árendás mégis elég van belőlük,... de ez mind keresztyénnel művelteti földjét.”²³² A telkeket eladósodott jobbágytól szerzik, jobbágy dolgozza meg, ő fizeti a földbért, a köz és földesúri szolgáltatmányokat, a termésnek felét pedig átadja a zsidónak.²³³

A zsidó pedig emellett még a „földesúrnak is árendása, alkusza, természetnyelveinek vevője, bankárja, szóval faktora és minde-nese.”²³⁴ Az átlag kisnemes azt tartja „jó birka a zsidó, kit szük-

²²⁶ Orsz. Gyűl. Napló: 1843-44. V. k. 194-5. 11. Selmezbánya követe.

²²⁷ Ezekről bővebben Oszetzky és Büchler id. műveiben, id. helyeken láthatunk.

²²⁸ Id. Orsz. Gyűl. Napló: Kir. személynök (193-4 11.)

²²⁹ Pesti Hírlap: 1841. január 13, 27. 1.

²³⁰ 1843-44. orsz. gyűl. kér. napló (Kovács id. műve); XCVIII. orsz. gyűlésen Szentkirályi és Napló: V. k. 200. 1.

²³¹ Pesti Hírlap: 1842. március 6. 160. 1.

²³² Napló: 1843-44. V. köt, 194. 1.

²³³ Országgyűlési Napló: 1843-14 VI k. 309.1 Radicsnál.

²³⁴ Orsz. Gyűl. Napló: 1843-44 V k. 199. I. Pest város köv.

ben is bőven nyírni lehet, a következés azonban azt mutatja, hogy utóbb az árendás zsidók költöznek be az úri lakba és am azok csak zselléreké laknak saját tulajdonukban” —mondja Szluha István,²³⁵ E régi vágású mondatok mögött azonban rendkívül bonyolult és sajátosan magyar folyamat lappang. Mint láttuk, bankok, hitelintézetek hiányában már régen a zsidóságnál felhalmozódott pénz vált egyedüli hitelforrássá. A váltótörvény teremtette szabadabb pénzmozgás és a vállalkozói kedv nemeseinket is elfogja, birtokukat instruálja, sőt indusztrializálja, a gyapjút, burgonyát, gabonát maguk dolgozzák fel, szeszfőzdeket, sőt már gyárakat is kezdenek alapítani.²³⁶ A nagy hitelkereslet azonban elvonja a tőkét a kereskedelmi körök elől,²³⁷ nehézségbe kezd ütközni a termények felvétele, ráadásul elérnek hozzánk is a bécsi hitelkrízis hullámai: eredmény: a kamatláb 40%-ig is felszökik. A negyvenes évek közepén megerősödik a zsidókkal szemben az ellenszenv, A vélemény egyöntetű, legliberálisabb fők is úgy látják, abban rejlik ennek oka, hogy olyan zsidók is, kik eddig más keresetmódot folytattak, most mind a váltóüzletre adják magukat.²³⁸ Ezeknek a túlzott hiteligényeknek okát azonban nem kereshetjük kizárólag az indusztrializálódás követelte szükségletekben. A kapitalizmusban óriási jelentősége volt a vágyak felébresztésének, a megkívántatásnak.²³⁹ A zsidó pedig, ki még nem bankok foteljeiből irányítja a hiteléletet, hanem ügyleteit összeköti terményátvétellel,²⁴⁰ maga közelíti meg a nemest, ott él mellette, annak „mindenese”, így bő lehetősége van a tájékozódásra és a „megkívántatásra”. Földesurainknak pedig még az oppozíciós korszakban oltódott vérebe a könnyelmű kölcsönzés, most is, noha a váltótörvény megkönnyítette a végrehajtást, tudták, hogy birtokuk csak zálogba kerülhet, az ősiség még mindig megadta végső biztonságérzetüket, ilyen viszonyok között azonban a *hitelező* zsidóság is olyan körülmények közé jutott, mint már sehol tőlünk nyugatra, A negyvenes évek végére a nemesi birtokon levő adósság kitevője a 300 millió ezüst forintot, s a birtokosokon már keveset segített a 48-ban gyorsan megszavazott moratórium, megszűnő az ősiség, sok birtok vándorolt a régi adósságokért zsidókéze,²⁴¹

Bank-kapitalizmusunk, mely a negyvenes években indul fej-

²³⁵ U. O. 197. 1.

²³⁶ E mozgalmakra: Grünwald és Varga Z. id. tanulmányai.

²³⁷ 1843-44. orsz. gyűl. 280. kér. ülés: Pázmándy.

²³⁸ Id. hely, továbbá u. o, Beöthy Ödön, 78, kér. ülés: Komlóssy; Napló: 43-44. V. köt. 200, 1. Pozsony m. köv.; Főrendi Napló: VI. k. 308, 1. Rudits bácsi főispán,

²³⁹ Ferdinand Fried: Das Ende des Kapitalismus. Id. Blaskovits Zoltán: Rosta (Debrecen, 1934. II. sz. szerk. Tóth Béla)

²⁴⁰ V. ö. Ungar László: Id. tanulmány, 47. 1.

²⁴¹ U. ott.

lódésnek, most már csak a zsidó kézen levő tőkére támaszkodhat. 1841-ben alakul meg Ullmann kereskedelmi bankja dohánykereskedésből származó tőkével. Betétjei 1843-ban 670.000, 1847-ben már 4880,000 forintot tettek ki, alaptőkéje pedig egymillió.²⁴² Fáy takarékpénztárjának 12 tagja között 4 zsidó, az Iparvédegyletnek két zsidó választmányi tagja van.²⁴² Lelki okokat kutatva, megvilágító feltevések birtokába juthatunk későbbi kapitalizmusunk alakulásának egész habitusára vonatkozólag. Ideális nemzetgazdasági viszonyok között a bankokráciának csak eszköz szerepe van. Ezzel szemben a későbbi idők folyamán általános a panasz a mi bank-kapitalizmusunk öncélúvá válnya miatt. E jelenség gyökereit az általános kapitalista attitűd mellett a tőkével szövetkezett zsidó pszichében is kereshetjük. A zsidóság ugyanis 1840-ig kétségtelesen rá is utalva, azon túl pedig már színé levetközhetetlen szokásból, főleg a pénzügyletek útján járul hozzá a modern gazdálkodáshoz. Első vállalataink: gyapjú és gabonaneműek feldolgozási sáwhoz az erkölcsi tőkét, a vállalkozói merészséget még kis számú uraink adják, a zsidóság csupán a pénzt.²⁴⁴ így a zsidó, lévén minden tevékenységének központjában az arany, nem is láthatja annak eredeti hivatását, azt öncélként tekinti, a tőke tehát oda jut el, hol elsősorban az ő érdekeltségeinek kamatozhat. Ma már az ilyen jelenséget általánosan kapitalista szisztémának nevezik, a reformkorban azonban nálunk még a zsidóság ennek egyedüli képviselője.

Konzervatívok és liberálisok egyaránt észreveszik a zsidóság kezét a veszedelmes mérvű eladósodásban, Ők a familiák konzerválásában, emezek az ősiség eltörlésében látják a kivezető utat. „Öröké leend tehát eszerint a nemesi birtok — írja a konzervatív Éliássy István — az uzorás zsidóknak és csapszékének, kik kirabolják erszényünket» hogy tulajdon pénzünkön vegyék el örökre őseink viharos századán épségben reánk szállt nemesi birtokát honosinknak.”²⁴⁵ A történelem fejlődése azonban nem a konzervatívok elgondolása szerint haladt. Önmagában is szebb, igazabb, minden esetre emberibb volt az az irány, mely Széchenyitől elindítva, a kor és magyar parlag követelményeit érezve, a tisztátalan hitelélet megoldását abban látta, hogy csak a kötetlen erők játéka ébresztheti fel a felelősségérzetet a magyarságban. „Buknak a familiák?” — kérdi Pálóczy László — „és baj-e az, hogy néhány család elesett, hisz annak úgyis megért a bukása, mert oda a jó idők, midőn a végrehajtó elől száz ajtón lehetett kibújni... A dandyk veszik a váltókat, csakhogy némely színész nő

²⁴² Szekfű: Magyar Történel · VII. köt. 184-5. 11,

²⁴³ László: Id, mű: 23. 1. és Magy. Zsidó Lexikon: 470. 1.

²⁴⁴ V. ö.: Hammersberg Miklós; A kapitalizmus Magyarországon; Társadalomtudomány, 1931. évi. László id. műve is csak 3 zsidó gyárvállalatról tud e korban (25. 1.)

²⁴⁵ Id. Grünwald Széchenyi magánhitelügyi koncepciója., stb. 135. 1.

kegyét megnyerjék, ... 60%-ra veszik a kölcsönöket. Az ilyeneket kell sajnálni?..”²¹⁶ E mondatok, bár távol vannak az egész közgazdasági helyzet szövődményeinek felfogásától, mégis jellemzők arra a korszakra, melyben meg volt már ugyan a váltótörvény, az ősiség nyújtotta biztonságban azonban csak fél megoldás. A liberálisok épen azt remélték, hogy az ősiség eltörlésével meg fog szünni az a könnyelműség, mellyel a nemesség most haszontalan célokra is folyton kölcsönöket hajhász.

A zsidóságnál akkumulálódott tőke azonban másrészt e népet is olyan nagy hatalommá tette, hogy halaszthatatlanná lett sorsáról valahogyan intézkedni. S a folyamat, aminek bontakozását a harmincas években láttuk, most már mind nagyobb mérveket ölt; a zsidó kézen összegyűlt tőke és körükben kifejlődött kapitalista rendszer maga szabja meg az intézkedések irányát. Egy konzervatív névtelen²⁴⁷ már 1844-ben észreveszi, hogy az emancipáció be fog nálunk is következni, „de a messiás nem mi leszünk, kiknél van e honban erő s hatalom, hanem maguk a zsidók, vagy inkább aranyaik... Kié a hatalom» azé az ország. Ma pénz a hatalom s a pénz nálunk jobbadán zsidók kezében van.” Míg azonban az eladósodás anyagilag úrrá teszi a zsidóságot, a kapitalista szisztémának nála kifejlődök formái mindinkább erősítik e folyamat testvérpárját: *a. magyarság nem tud másként védekezni, minthogy mag-j is hozzáidomul a tőkés gazdálkodás szelleméhez: a zsidók most már „lassanként a keresztényeket... kezdik emancipálni”* — fogalmazza meg e folyamatot a Falu jegyzőjében Eötvös,²⁴⁸

A magyar lélek azonban eredendően antikapitalista, nem tud a kor szárnyaira kapni. Felesleges a helyeket idézni, annyi nyilatkozattal találkozunk, főleg egyszerűbb nemesek véleményeiben, melyek megvetik a „kereskedői lélek elhatalmasodását.” Miniket azonban — nemzetiségi szempontból — az érdekel, hogy a zsidó tőke, a kapitalizmus természetéhez híven, már ekkor nemzetközi lesz. Hiszen a nemzetközi pénz és árucseré lebonyolítói hozzák az új vallási és társadalmi eszméket is, vállalatunk finanszírozói pedig jórészt bécsi és német zsidó bankházak tőkéit köz-

²¹⁶ U. o.

²⁴⁷ Mozaik, (Lipscse, 1844.) 20. s. köv. 11.

²⁴⁸ V. ö. 82. jegyzet. Tudjuk, hogy a magyar kapitalizmus létrejöttében nem csak ezek az erők érvényesültek. A zsidókérdés szemszögéből nézve azonban a kapitalizmust, mint sajátosan honi problémát, rengeteg részletkutatás hiányában sem kezdhettünk volna vajmi sokat a Weber Max-féle iskola módszereivel és eredményeivel. Ezért nem világnézeti attitűd részünkről, midőn a főzlyamatot szociológiailag próbáltuk megérteni 'Sapientia sat', s mivel a Szellemben hinni szeretnénk, most azonban még csak Széchenyi, Eötvös „szubjektív” szellemében hihetünk, de nem abban, ahogyan az „objektív” szellemként megjelent, a kérdést nyitva hagyjuk...

vetítik.²⁴⁹ Ennek a zsidó tőkés rétegnek nemzetköziségét észreveszik már a kortársak. „Ismerek egy zsidót, kit a legbecsületebbnek tartok — mondja gróf Andrassy Károly — ki amellett meg is gazdagodott, őt a minap valaki felszólítja, hogy akárhol vegyen állandó lakást, mire az, volt a felelet: az én nemzetségem európai nemzetség, ezzel kimondd azt, ... hogy a zsidó mindig zsidó marad.”²⁵⁰ Világosan szemlélhetjük itt annak a véleménynek csiráit, mely később a zsidóságot azonosítja a nemzetközi kapitalizmussal.

VIII. Megtalálván azonban a zsidóság is materiális boldogulásának lehetőségeit a töke körül, erről az oldalról is magyarázatot nyer az érintett jelenség, hogy az asszimiláció nála már csak nemzetiségi kérdés ugyan, de nem több külsőleges nyelvi magyarosodásnál. A magyar tömegek sem gondolkodnak a nemzetiségről — tömegekre jellemzően — a szabadelvű jelesek ragyogó gondolatrendszerében; ők a nyelvi magyarosodást, mely nagy részt anyagi érdekekből értetődő társadalmi folyamat, nem érdemnek, hanem természetes jelenségnek veszik, így a zsidó marad előttük továbbra is misztikus szertartásai mögé rejtőző, vallásilag elkülönült társaság és — nem kedves — gazdasági képlet, kinek kezében van a pénz hatalma.

A negyvenes években már erős hangulatváltozást tapasztalhatunk kérdésünkben. Erre gyakran hivatkoznak a 43/4-es országgyűlés rendéi is. Perczel általános zsidóellenes hangulatról beszél: „...az igazi ellenvetés az, hogy az emancipáció ellen roppant antipátia van a népmillióknál.” „Azon fő ellenvetés, hogy a múlt országgyűlés óta megváltoztak a körülmények s a zsidók iránti szimpátia csökkent — mondja Zsedényi — senki által nincs megcáfolva.”²⁵¹ Városok és falvak népe, kiknek érzelmeit néha papjaik ébresztetik a „krisztusgyilkos náció” ellen,²⁵² most a gazdasági kizsákmányolástól is felbőszítve, nem rejtí véka alá érzelmeit. Pozsonyban már az 1840-es országgyűlés nyomán uccai zendülések keletkeznek, másutt, a túlterhelt északi megyékben Mathew páter alkohol ellenes mozgalma robbantja ki a fojtott ellenszenvet.²⁵³ E hangulatváltozás eszmei megfelelője az, hogy a humanitárius szempontok háttérbe szorulnak a nemzetiség és társadalmi hasonulás követelményei mögött. Liberális főktől is távol van, hogy a kérdést állandóan az elvi álláspont magaslatáról tekintsék. Vachot Imre, a Pesti Divatlap vezére egy alkalommal, midőn a Nemzeti Kör báli válaszmánya megtagadja a meghívót néhány izraelitától, felkiált: „Mit szól ehhez az előítéletlen XIX. század

²⁴⁹ Erről: Szekfü; Három nemzedék: 245-6 11., valamint Grünwald és Ungar id. tanulmányai.

²⁵⁰ Főrendi Napló: 1843-44. VI. k. 301. 1.

²⁵¹ Kerületi ülések naplói (Kovács F. Id. mű) XCVIII. orsz. ülés.)

²⁵² U. ott 280, kér. illés (Temes m. köv.)

²⁵³ Groszmann: Id. mű. 12. 1.

s a valódi szabadelműség szelleme?” Mikor azonban a Der Ungar kritikusa keményen megbírálja egyik drámáját, megállapítja a zsidó kritikusról; „Nincs voksa az én művem felett, miután ő magyar s keresztény drámaírók iránt soha nem volt méltányos. . . Még szomorúbb, hogy vannak magyar írók, kik. . . szítnak az ily nemzetiségellenes vámpírokhoz.” Zerffiről, Petőfi dühödt támadójáról 1847-ben a Pesti Hírlap állapítja meg: „Azon ember nem lévén magyar, Petőfit nem is érti, nemhogy szellemét felfogni tudná.”²⁵⁴ Ez utóbbi sorokban azonban már a nemzetiség mélyebb felfogását látjuk s a fiatal generációról tudjuk, hogy antipátiája a magyarosodott zsidóság ellen is fordul.²⁵⁵

Mielőtt azonban fiatal írónál bekövetkeznék a nemzetiség elmélyülése, doktrinaer szabadelvűek is nagy fordulaton mennek át. Fábrián Gábor, a tudományos akadémia tagja, vezércikket ír a zsidókérdésről. A emmancipáció ellenzőivel hívei is megegyeznek abban — írja — hogy *a zsidó most hibás*. Míg azonban utóbbiak a hibákat az elnyomás következményének tartják, az emmancipáció t ellenzők tábora úgy vélekedik, hogy a zsidó mindig megtartja hibáit. És itt következik be az említett fordulat: míg a negyvenéves évek elején még úgy hitték, hogy a felszabadított zsidó magától vetkezi le bűneit, Fábrián most kimondja: „. . . ha emancipálni akarunk, még *előzetesen* le kell rontanunk e korlátokat.”²⁵⁶ Ez a vélemény általános már ekkor Fényes Elek, kinek liberalizmusát nehéz kétségbe vonni, úgy vélekedik, hogy a francia törvényeket nem lehet átültetni magyar talajunkba, mert ott 34 millió népességre csak 80.000 zsidó esik, holott a mi 11 millió lakosságunkra 242.000, és hozzáteszi, hogy a francia zsidó felszabadításakor pallérozottabb is volt, mint a magyar.²⁵⁷ Hasonló a véleménye Müller Gottfriednek is, szerinte csak ha majd letelepedésük és hasonulásuk bekövetkezett, „csak akkor történhetik majd meg, hogy ők, mint külön népesség, akkor is csak lassan, felszabadulhatnak.”²⁵⁸ Vallásukban látja a zsidók javulásának legfőbb gátját a konzervatívok lapjának írója, Baritz.²⁵⁹ „Mikint módosít — kérdi — az emberiség nevében tett követeléseken a zsidó ügyben a nemzeti érdek? Felelet: a zsidókat előbb mint embereket megjavítani s azután hazafiakká átalakítani kötelesség”. Fábrián és Baritz írásai élénk diszkussziót indítottak, Lőw Lipót, ki ekkor már a kikeresztelkedett Blochtól átveszi a zsidó mozgalom irányítását, vitába száll a Pesti Hírlappal.²⁶⁰ Ez a vita végül magát Kossuthot is, kinek magatartását sokszor határozza

²⁵⁴ Ez idézetek Farkas Gyula: Id. mű: 100-101. ll.-ról valók.

²⁵⁵ László: Id, mű: 33. 11.

²⁵⁶ Pesti Hírlap: 1844. május 5.

²⁵⁷ Id, Szekfü: Három nemzedék, 157-8. 11,

²⁵⁸ Magyaren Spiegel... stb. 31-2. 11.

²⁵⁹ Világ: 1844. 10. sz. első és 12. sz. második közlemény.

²⁶⁰ Venetiáner Id. mű 147 és köv. 11. cs különösen L. Low: Id. mű 182

meg a magyar nép hangulatával való összeforrottság, nyilatkozatra bírja. Bár a politikai emancipáció idejét elérkezettnek látta, most ő is kijelenti, hogy „míg más vallású polgárlakosainkkal egy söt, egy kenyerei nem ehetnek, egy bort nem ihatnak,” és ehhez hasonlók miatt „a zsidók szocialisan emancipálva nem lesznek, ha mindjárt politikailag emancipáltatnak is.” Ő tehát azt követeli, hogy a zsidók ünnepélyes egyházi hitvallomásban jelentsék ki, hogy mindezek vallásuk lényegeihez nem tartoznak s ezért szükségesnek tartja mielőbb nálunk is egy svanedrin összehívását, melyen mutassák be hitelveiket. Kossuth nyilatkozata sokban hozzájárult a változott hangulat megerősödéséhez.²⁶¹

IX. Az 1843—44 és országgyűlés terjedelmes zsidó vitái, minden pozitív eredmény nélkül hangzottak el, mégsem a pusztaiban, merthisz a rendkívül gazdag és bátor diszkusszió maradék nélkül fejezte ki a kornak még erjedő szellemét. Nehéz feladat lenne szellemi rendszerbe foglalni e vitákat. Központi kérdésük az emancipáció, abban az értelemben, hogy vajjon megadják-e a zsidóknak mindazokat a jogokat, melyek a nem nemes többi állampolgárt illetik. Polgárosodás és kapitalizmus, valamint bevándorlás jelenségeivel, mint főleg társadalompolitikai kérdésekkel, vallás és nemzetiség eszméjével, mint a szellemi kohéziót szolgáló eszközökkel szövődött át az egyenjogúsítás problémája. Egy liberális megye követutasítása²⁶² magában sűriti ezt az összefüggést: „...ha az országgyűlés elé terjesztett hitágazataikból kitűnik, hogy az állam elveivel ellenkező tanokat nem foglal magában, adják meg nekik a polgárjogot.”

Az országgyűlésen a városrendezés hozta először felszínre a kérdést, a kerületi választmány a 89. §-ban a zsidóknak is megadni vélte a városi polgárjogot. A kerületi ülésen Komlóssy László, Debrecen városának, a legtüzesebb zsidóellenes polgárságnak követe vezeti be a vitát. Nem új alkotmányt akar még az országgyűlés készíteni, csupán a meglévőt a „kor követelményeihez idomítani.” Ez a közjogi szempont, mely Komlóssynak és a javaslat ellenzőinek alapvető érve, valóban korainak mutatja a polgárjog megadását. Ugyanis követválasztásból és más, az alkotmányos életben polgári jogoktól függő részvételből még ki vannak záva a magyar népmilliók, akiknek ugyan megvolt a joga, annál kisebb mértékben azonban a lehetősége, hogy a városokba költözve s a polgári társadalomba olvadva, részt kérjenek az alkotmányból. A városokban élő tekintélyes vagyonú zsidóknak pedig épen csak egy törvényeik hiányzott a jogok gyakorlásához, minden más lehe-

és köv. 11. Kossuthot nemcsak nyílt vitában, hanem személyesen is megkísérlik állásfoglalása megváltoztatására bírni, azonban hajthatatlan marad

²⁶¹ Venetiáner Lajos: Az emancipáció története: I. M. I. T, Évkönyv 1918. 43. 1.

²⁶² Záhony Béla Borsod megye követutasításai a reformkorban (Miskolc, 1929. 41. 1.)

tőségnek már birtokában voltak. Komlóssy, Lónyai, Pázmándy, kik felismerik ezt a helyzetet, ellenállásuk támogatására felhozzák a vallási, nemzetiségi érveket s nem akarják, hogy a „zsidók elkülönöztsége” a törvényhozásba való befolyásuk által, mely a városokra nézve már teljes emancipáció, „egyedül a királyi városok elnyomatására fordítottassék.”²⁶³

Ilyen helyzetfelismeréssel liberális részről csak az elvi álláspont szállhatott szembe s hit a rousseau-i ősjóságban: „Adjuk meg nekik az alkotmány jótékonyosságait... s a gyűlölet enyészni fog.”²⁶⁴ Legyen főleg jó polgár s hazafi — mondja Beöthy, — ő nem törődik vallási elzárkózásukkal. A zsidóság kezén felgyülemlett vagyon is épen arra készíti a szabadság híveit, hogy valamit tegyenek vele, mert Somssich szerint „tűrni őket, de jogokkal fel nem ruházni”, kik közt van olyan, „ki az egész arisztokrácia minden adósságát ki tudná fizetni, annyi volna, mint önkeblünkben ellenséget táplálni.”

Szavazásra kerülvén a dolog, 26 megye 21 ellenében mondta a városi polgárjogát A kerületi ülés döntése nagyon felkavarta a nép hangulatát. A pozsonyi orthodox zsidók, ekkor

181.

adják be a helytartótanácshoz nevezetes petíciójukat, hogy akadályozza meg az emancipáció szentesítését ²⁶⁵ A városok közt Debrecen mozgalma leghatalmasabb, a magisztrátus tudta nélkül a polgárság 3000 aláírással petíciót nyújt be az országgyűléshez, melyben tiltakozik a zsidók polgárosítása ellen A kérést akkor kapják meg a rendek, midőn már az alsó tábla tárgyalja a vonatkozó szakaszt, Hosszú előadásai most már a teljes zsidó kérdést felölelik.²⁶⁶ Mielőtt azonban főbb irányait ismertetnénk, még egy, pozitív tartalmánál fogva teljesen jelentéktelen, azonban társadalomtörténeti vonatkozásaiban érdekes epizóddal kell foglalkoznunk. A megyei kicsapongások ügyénél a választmány a megyei szavazati jogot valamely bevett vallásfelekezethez tartozástól tette függővé,²⁶⁷ A rendeknek, kik megszavazták a városi polgárjogot, — bár jelen javaslatot csak elvi jelentőségűvé tette az, hogy a megyei szavazati jog egyébként csak nemeseket illet,²⁶⁸ — most mégis magukhoz kell fölemelni a zsidóságot. Már a szabadelvű Gorove szerint is „komolyabb megfontolást nyerne az, ha jelen viszonyok közt nemesi birtokot is szerezhethének, mert az összeütközésbe jőne sok kérdéssel, milyenek örökösödés, ösiség, *a föld politikai jogtulajdona*, s ekkor az elkülönített testület hatása azonnal érez-

²⁶³ Kovács F: Id. mű, I. köt. 74. kér. ülés, Komlóssynál.

²⁶⁴ U. ott Klauzálnál,

²⁶⁵ V. ö. 204. jegyzet.

²⁶⁶ Napló, II. köt. 304-340 ll., valamint Kovács F: Id. mű, IV. köt. s. köv. 11. E helyeken a debreceni petícióról is.

²⁶⁷ 126. kér. ülés.

²⁶⁸ Zsidó nemesről mindössze kettőről tudunk, azok is kikeresztelkedettek. (Orsz. Gyűl. Napló: 1825-7. II. köt. 336. 1. Bihar m. köv.)

hető volnaz.²⁶⁹ Gazdasági és jogi meggondolásokon túli, „úri” életérzésre kell azonban itt gondolnunk, arra a vérbe ivódott rendi hagyományra, mely jellemezte a nemzetnek évszázadok óta vezető rétegét. A humanizmusnak egy fajtája ez a közjogi szerepet jelentő neneesi bútokkal összeszövődött elzárkózás, mely évszázadokon általán nem volt méltatlan a „vezető réteg” szerepéhez, most azonban már rugalmatlanná tette a nemességet új feladatok vállalására. Politikai szerepet e nemesi réteg még most a helyzethez méltóan tölti be, azonban ebből az életérzésből sarjadt e jelenség kiegészítője, hogy t. i. a polgári tevékenységet sem vállalta később. Most még csak az történik, hogy alapszabályában nem zsidóbarát követek, mint Perczel, ki annak idején a zsidóság városi polgárjoga ellen szavazott, csak azért is tempóval, nehogy a nemesség azzal vádoltassék, hogy „csak a más bőrre tud liberális lenni”, megszavazzák ugyan a megyei szavazati jogát a zsidóságnak, végül azonban a kerületi ülés 36 szavazattal 12 ellenében azt elvetette. A városi követek ezt a megnyilatkozást a későbbi vitákban erősen kihasználták.

Az alsó táblán ismét Komlóssy vezeti be a vitát Akik vele egy véleményen vannak, sokszor szabadelvű meggyőződésűek is, de nagy zsidó tömegektől elárasztott megyék követei, kívánják a zsidó vallási tételek kivizsgálását. Sokan felteszik a kérdést: „Ha a Talmud nem antiszociális, a zsidók miért nem hozzák nyilvánosságra?” Féltik a követek ettől a sajátos kultúrától a „bimbózó” magyar nemzetiséget. Úgy látják, hogyha most emancipálnák a zsidókat a néphangulat nemcsak pogromokban robbana ki, hanem a nemesség ellen is fordulna, aki a nép nyakára küldte a zsidókat.²⁷⁰ Tekintetüket a környező országokra fordítják, ahol most mindenütt üldözik őket. „A zsidók emancipációját nem egy nemzet, hanem egész Európa diaetáján kellene szóba hozni” — mondja, Veszprém megye követe. Ha pedig csupán a városokban emancipálnák őket, akkor a falvak zsidósága mind a városokba özönlene. Ehhez a véleményhez csatlakozik később a főrendeknél Eötvös is,²⁷¹ aki több rosszat, mint jót vár e rendelkezéstől mindaddig, míg az általános emancipációról nem határoz a törvényhozás. A konzervatív véleményt a személynök foglalja össze, nem általános emancipációban, hanem előzetes nevelésben látja a panaceaát, céhekben, mesterségüzésben kell nekik előbb szokásainkhoz alkalmazkodni és a polgárságot ezekkel a zsidóság befogadásának tudatához szoktatni.

A szabadelvű ellenzék az első napon Beöthy Ödön kivételével távol maradt az ülésről Másnap legelőször is visszautasítják azt a javaslatot, hogy az egész zsidó kérdést rendszeres munka

²⁶⁹ Id. műve, 100. 1.

²⁷⁰ Antalffyánál (Kovács F. Id. mű t. IV. köt, 207. 1.)

²⁷¹ Főrendi Napló, V. köt, 367. l. köv, 11,

latokra utalják. Féltek annak elsikkadásától.²⁷² Előadásaikban keresik azokat a rousseaui értelmű ősi jó vonásokat, melyek igazolják, hogy a zsidó is jó polgárrá leszen, ha megszűnik elnyomatása, „Jeruzsálemet hősiiesen védték” — mondja Temes megye követe, azonosítva a magyar harcos erényt a rousseaui őserénnyel „A könyörületeség nemes *eszméje* egyik népnél sincs jobban ki-fejlődve, bizonyítják ezt intézetei, kórházai” — vélekedik Klauzál. Azonban korántsem lehet e koreszméktől átitatott nézeteket sem azzal vádolni, hogy helyzetismeretet és országos viszonylatokat szem előtt nem tartva, most csupán kísérleti módszerrel (a városok bőrére) akarnák beigazolni embertermészetről vallott *nézeteiket*. Elgondolásukba a szabad elvre függesztve is, kitágul. Amit Eötvös később a főrendeknél hangoztat, hogy általános emancipáció nélkül a városok elárasztása következne be, már itt uralkodó nézetté leszen. Tisztán látják, hogy a zsidók „hajlamaiknál fogva is a városi elembe illenek,”²⁷³ amin már ők is nagyjából a polgári kapitalizmus társadalmi *rétégét értik*. Mégis az a torontáli követ, ki általános emancipáció esetén nem bánja, ha a zsidó törekedni is fog a városok felé, mert „iparkodása ott másokat is iparra serkent,” ugyanez a követ csak országos értelmű, *általános társadalmi rendszerváltozásban látja megoldhatónak a kérdést*: „Az alkotmány mostohasága az, mi a parasztot is a zsidóhoz hajtja, ...az alkotmány tette a zsidót hatalmassá s vezette a nép morális *erejének* birtokába.” E liberális urak társadalmi és gazdasági koncepciójába már belefért az egész magyarság s hogy aggodalmukat a Kárpátok övéen belülré irányozták, kitűnik abból is, hogy a bevándorlás kérdésében csak az egy Somssich szabadelvű, a többiek azonban kitartanak az 1840-es főrendi vélemény mellett. Szavazásnál az alsó tábla is megadta a zsidók városi polgárjogát, a főrendek azonban visszautasították.²⁷⁴

A Pesten ülésező zsidó (képviselők azonban már 1843. december 3-án, tehát az alsó tábla vitái előtt új petícióban kérték az általános emancipációt.²⁷⁵ Kérésük kerületi ülés elé kerülvén, az országgyűlés *rendjére* tüzette az általános zsidókérdést. A kerületi viták²⁷⁶ már sem helyzetismeret, sem eszmei meggondolások terén újat nem hoztak elő. A liberálisok előadásainál már a hallgatóság is megnyilatkozott, erős püsszegéssel fogadván Beöthy beszédét. A korszakra jellemző álláspontváltás nemzetiség és emancipáció sorrendi kérdésében itt már teljesen eluralkodott, erősen megoszlottak a szabadelvűek is, nem voltak hajlandók a törvényt általános formában „egy szakaszosan”, hanem csak pontonként tárgyalva megszavazni. A türelmi adó eltörlésébe közfelkiáltással

²⁷² Napló, II. köt. 315. I.

²⁷³ Beöthynél.

²⁷⁴ Főrendi Napló: Id. hely.

²⁷⁵ Groszmann, Id. mű, 24, 1.

²⁷⁶ Kovács F.: Id. mű, VI. köt. 6-23. 11. 279-81. Kér. ülések.

belementek, azonban az általános emancipációt, hogy „a zsidók az ország egyéb nem nemes lakosai által gyakorolt minden polgári jogban egyaránt részesíttessenek,” 35 szóval 13 ellenében elvetették.²⁷⁷

Nagy szótöbbséggel fogadlak el azonban az általános lakhatási jogot a bánya városokra is kiterjesztve, városi teleknek a város bármely részen való szerezhetési jogát, úgy azonban, hogy az polgárjogot ne jelentsen; ellenben a nemesi birtoknak zálogban való birhatását 25 megye 21 ellenében elvetette. Gyárakat, mesterséget, vagy kereskedést keresztyén legényekkel is, amíg a céhek fennállnak, a céhek tagjaira előírt kötelezések mellett állíthatnak, a céheknek ebben nem szabad őket korlátozni. Megengedték a tudományos pályákon, ügyvédi, mérnöki, gyógyszerészi munkakörbe való működést. Az engedményeket azonban csak a „bennszülött” zsidóságra terjesztik ki, a bevándorlás akadályozásáról való gondoskodást a honosodási törvényt készítő választmány hatáskörébe utalták. A következő ülésen ezekhez még a rabbi- és tanító-képzésről gondoskodtak, elfogadta a kerületi ülés a rabbiképző felállításának tervét.

Ezeket az újításokat terjedelmes, 21 §-ból álló törvényjavaslatba²⁷⁸ rendszerezve vitték az alsó-tábla elé, hol szeptember 27-28-án tárgyalták.²⁷⁹ Ismét javasolja a választmány az ország minden részére kiterjedő lakhatási jog megadását és a nemesi jószágok haszonbérletére jogosultságot, valamint a jobbágytelek szerezhetését. Különösen részletes proposíciót dolgoztak ki az iskolázásra vonatkozólag.²⁸⁰ Rabbi- és népiskolai tanítóképző intézet felállítását javasolják a zsidó hitközségekre kivetendő adóból. Ez intézetekben a tanítás nyelve magyar lenne, úgyszintén rendszeresen taníthatnék a magyar nyel minden zsidó iskolában; Ennek megfelelőleg a javaslat szerint 10 év múlva már csak magyarul is tudó egyén lehetne rabbi, és 3 év múlva magyarul tudó tanítót lehetne csak alkalmazniuk, ki a gimnáziumnak is legalább egy osztályát elvégezte. A javaslat különben egyházi és oktatási téren széles körű önkormányzatot is biztosítana, ezen intézetek gondnoksága a hitközségekből választott képviselőtestület feladata lenne. E terjedelmes proposíció célját, a zsidó előítéleteknek és kirívó vallási szokásoknak levetkőztetését a felirati javaslatban külön kiemeli a választmány, a király külön utasítását akarja kérni, hogy a zsidók maguk közül választott férfiakkal állapíttassák meg azokat a csupán külsőséges formákat, mik ellenszenvenné teszik a zsidóságot és miket le lehetne vetközniök.²⁸¹

²⁷⁷ Az erős hangulatváltozásra jellemző, hogy 1849-ben még 40 megye volt az általános emancipáció mellett. (Low: Id. mű, 184, 1.)

²⁷⁸ Actae: 302, a, b, c sz, a. (Kovács F.: Id. mű, VI. köt. 119 és köv, 11.)

²⁷⁹ Napló, V. köt. 193-218. 11,

²⁸⁰ Actae: 302. c sz. n. 7-20. §§.

²⁸¹ Actae: 302, b, cz. tt.

A többség a rendi táblán is elfogadta a javaslat e részét. Elfogadták a lakhatási és foglalkozási vonatkozású indítványokat is, csupán az ügyvédi pályára nem akarták engedni a zsidót. Azonban a városoknak és a zsidó tömegektől elárasztott megyéknek egyetértésével találkozó azon javaslatot, hogy csak maguk művelhessék a haszonbérbe bírt földeket, vagy jobbágytelket, a szabad elvű többség elvetette. Fontos újítás volt azonban Komárom megye indítványa,²⁸² melyet egyhangúlag elfogadtak, hogy t. i. az idegen zsidók beköltözése a honosítási törvény hozásáig tiltassék meg. Az elfogadott javaslat, mely ellen Horvátország követe bejelentette a kapcsolt részek tiltakozását, ezek után a főrendek elé került.

Az első szónok, gróf Forgách Antal, arra az álláspontra helyezkedett, hogy a javaslat első részét, amit a főrendek is elfogadtak már 1840-ben, most is fogadják el, azonban a nevelésre vonatkozó részről úgy vélekedett, hogy addig, míg a magyarság neveléséről nem történik gondoskodás, korai e törekvés; mivel izenétváltásra már úgy sincs sok idő, ezt a részt utalják a nevelési tárgyra. A zsidók, ha akarnak, törvény nélkül is állíthatnak rabbiképzőt.²⁸³ Forgách véleményét közhelyességgel fogadták a főurak. Néhány főrend azonban, miként Zay Károly, Viczay Héder és Szapári Miklós grófok ragaszkodtak az alsó tábla teljes *üzenetéhez*, ez a körülmény azután nagy vitát provokált. A nevelési rendelkezés ellenzőinek véleménye az volt, — miként Andrássy Károly kifejtette, — hogy nevelés idomítja ugyan a zsidót hozzánk, de a mostani javaslatok államot csinálnak az államban. A vitába beleszólt Széchenyi István is, azelőtt minden tolarencia ellenzője, most azonban már csak a nemzetiség szempontjából fogta fel a dolgot: „Nemzetiség, *kifejtett* nemzetiség nélkül nekem, megvallom, minden más progresszió nem kell, erre állítok mindent, enélkül mondhatom egy zagyvalék nép, melynek talán több pénze lesz, leszünk, a dögbőröket talán drágábban eladhatjuk, de az engem nem mozdit; mindenek előtt áll előttem hűség a fajtámhoz...” s ezután elmondja közismert hasonlatát az angol tóba és magyar levesbe öntött palack téntáról. Zay Károly beszéde, melyben új zsidó sarj kinövését *reméli*, Széchenyit másodszer is felszólalásra bírta. „Legyünk tisztában magunkkal, — mondotta — a magyar azelőtt igen mélyen aludt és most kapkod, ez természetes; mi azt mondjuk, hogy a nemzetiség egy alap, melyre mindent akarunk rakni..., de ne gondoljuk, hogy ezen elem már oly igen erős, ... hogy minden más elemeket magába felvéve, azokat megemészteni tudná.” Forgách és Széchenyi véleménye határozottá lett. A válaszizenetben azonban indítványt kérnek a rendektől beköltözési törvényre.²⁸⁴

A kerületi ülés Ghyczy Kálmánt bizta meg a beköltöző zsidók

²⁸² Napló, V. köt. 202. l

²⁸³ Főrendi Napló, VI. köt. 303. e. köv. 11,

²⁸⁴ Actae: 326. ez. a.

„honfiúsítására” vonatkozó törvényjavaslat elkészítésével.²⁸⁵ A főrendek álláspontjába pedig, hogy t. i. az iskoláztatási törvényjavaslatot most mellőzék, belenyugodott.²⁸⁶ Ghyczy javaslata azonban még hosszas üzenetváltásokra adott alkalmat. 1814 november 8-án azután teljes megegyezés jött létre a két tábla között és felterjesztették a törvényjavaslatot az uralkodóhoz. A javaslat, melyet az 1840-es törvények folytatásának, formailag is az, akkor nem szentesített törvények újra felterjesztésének tartottak az országrendei, két részre oszlik.²⁸⁷ Az első részben a türelmi adó eltörléséről, az általános lakhatási jogról rendelkezik, továbbá nemesi jószágot haszonbérbe, jobbágytelket és városi telket bárhol örökösen szerezhetnek; gyárat, mesterséget és kereskedést akárhol nyithatnak, melyekben keresztyén munkásokat is alkalmazhatnak. A második rész a beköltözésről rendelkezik. A beköltöző zsidó azon törvényhatósághoz köteles folyamodni, hol letelepedni akar, folyamodványaihoz mellékelnie kell azonban volt *hazája* bizonyítványait erkölcsi jó magaviseletéről és vagyoni állapotáról, hogy t. i. ha „művész”, vagy mesterember, úgy 2000, ha más keresetet folytatott, úgy legalább 10.000 forintot bír-e. Be kell jelentenie, hogy minő élet- vagy keresetmódot akar folytatni, Aki ezen feltételeknek eleget tesz, attól a letelepedést nem szabad megtagadni, félvényként a helytartótanácshoz fel kell terjeszteni az igénylők adatait megerősítés végett. Az így betelepített zsidó *élvezi* honi hítsorsai minden jogát, azonban a magával hozott *pénzt* egy éven belül gyárba, kereskedésbe, vagy haszonbérbe tartozik befektetni. Ha ezután öt 10 évig nem marasztalják el és magyarul is megtanul, honosítani kell. Akik pedig nagyobb gyárat alapítanak, azoknak 5 év múlva is kiadható a honosítás. Az itt felsorolt feltételeknek eleget nem tévő azonban, ha e törvény életbe lépte után költözne be, volt hazájába visszautaltatik, viszont a törvény hozáskor már itt talált zsidó honosításához csak a tíz, illetve ha az illető nagy gyár tulajdonosa, öt évi ittlakás, magyar nyelvtudás és büntetlen előélet szükséges.

A javaslat felterjesztése után öt nappal azonban már fel is oszlott az országgyűlés, *szentesítés nélkül hagyván, még válaszra sem méltatva az uralkodótól a zsidó törvényt.*

6. AZSIDÓKÉRDÉS 1848 FORRADALMI ESEMÉNYEIBEN.

I. Az eredménytelen országgyűlésnek mégis megvolt a jelentősége, s ezt nemcsak abban kell keresnünk, hogy a probléma-

²⁸⁵ Kovács F.: Id. mű, VI, k. 196, s. köv. 11.

²⁸⁶ Actae: 366. sz. a.

²⁸⁷ Kovács F.: Id. mű, VI. köt. 204., 313 s köv., 327 és köv., 367 és köv. 386, e. köv., valamint 397 és köv. 11.

²⁸⁸ Actae . 521 n, b sz. a. 4« 522. a., b. sz., u.

tudatot annyira közössé tette, hogy ezután már az emancipáció ellenzői is szükségesnek tartanak valamilyen törvényes intézkedést, hanem főleg abban, hogy a történelem fejlődése az eszmei síkról áttolódik az események terére. Szalay Pesti Hírlapja 1848-ig már mindössze egyszer foglalkozik a kérdéssel a már jólismert szabadelvű okfejtés magaslátán.²⁸⁹ Egy másik cikksorozat már nem az emancipációt követeli, hanem a „magyar hon műveltebb izraelitáihoz” szól.²⁹⁰ Eszmetörténetileg újat ezután már hiába kutatnánk, az a periódus ez, amikor az eszmék már a tömegeknél foglalják el szerepüket. Ez a központi gondolata e cikksorozatunknak is, azonban nemzetiség, alkotmányos jogok, miktől a szellemi előzmények a kohéziót remélték, mire a tömegek kapacitásához mért formában — hazai nyelv, történelem, mindenek előtt vallás- és erkölcstannak magyar nyelven való tanításában, ahogy írónk óhajtja — objektíválnak, annyira elveszítik szellemi életességüket, hogy korszerűeket talán igen, de időtlen magyarság és erkölcsi értékek áramaitól átjárt embereket alig formálhatnak. A nemes lelkületű szabadelvűek teljes igénye már ítl tragikusan hajótörést szenved, s a mi feladatunk nem lehet ezután más, mint nyomunkövetni az eseményeket, ahogy azok a felszínre bukkanva egymást követték.²⁹¹ A belső vallási reformtörekvések most már néha hihetetlen túlzásokra is ragadtatják a zsidóságot. Az aradiak 1847-ben felhívják az összes hitközségeket gyökeres reformok létesítésére: a sabath tétessék át vasárnapra, az étkezési törvények, félünnepek és böjtnapok egészen töröltessenek el, kivéve az engesztelő napokat, az ünnepek pedig a lehető legrövidebb időre redukáltassanak. A circumcisió hiánya, mint nem lényeges feltétele a mozaizmusnak, ne legyen akadálya a zsidó vallás kebelébe való felvételnek, s mivel annak egyedül a tíz parancsolat az alapja, minden magyarázat, szokás és szertartás, így a Talmud is érvénytelennek jelentessék ki,²⁹² Egy pesti csoport is intéz hasonló felhívást hítsorsosaihoz, sőt ezek teljesen azonosítják magukat azzal a berlini reformtársulattal, mely később a hatóság által megkérdetve hittelvi felől, azt feleli, hogy semmi határozott alapelveket nem állíthatnak fel, mert ez ellentmond a reform alapgondolatának, az állandó fejlődésnek,²⁹³ Löw Lipót, ki akkor már mint szegeci főrabbi irányítja a mérsékelt újítók mozgalmát, igyekszik a nyilatkozatok élet letompítani, ő a napóleoni sanchedin állásfoglalásához hasonló nyilatkozat aláírására szólítja fel a rabbikat: a felebaráti szeretet törvénye minden valláson levőkkel szemben kö-

²⁸⁹ 1845. április 28. (Műnk Móric zsidó orvos tollából.)

²⁹⁰ 1845. április 22, 24 és, május 27-iki számok (Ascher Euochtól.)

²⁹¹ E kor eseményeit az idézett irodalomban már bővebben készen kapjuk, ezután már főleg csak ennek összefoglalására vállalkozunk,

²⁹² Közli Venetiáner: Id, mű, 154. s, köv, 11.

²⁹³ Bernstein Béla tanulmánya az I. M. I. T. Évk, 1898, évf, 251., köv, 11, old.

telezi, Magyarországot valóságos és egyedüli hazájuknak ismerik el és méltányolják a népművelés becsét, ennek teljesítésére iskolákat alapítanak.” Liberális vezetők, miként majd Kossuthnál is szemlélhetjük, mindennel jobban méltányolják e haladó izraeliták nyilatkozatait.

A korszak végének kulturális kereteiről olvashatunk Fényes Eleknél.²⁹⁵ 410 rabbi és 480 tanító működött ekkor a hazai zsidóság között, kiknek „egyik dicsteljes tulajdonsága, hogy gyermekeiket nagy költséggel és örömet taníttatják. Innen ritkán látunk már olyan zsidói, ki írni, olvasni, főképen pedig számolni ne tudna.” Gyermekeiket jórészt meg mindig magán oktatókkal taníttatják, csak népesebb községekben vannak iskoláik, melyek a katolikus kerületi főigazgatók hatáskörébe tartoznak, kivétel nélkül „reális” irányúak. Legnevezetesebbeknek tartja a pesti, ó-budai, nagykanizsai, aradi és pozsonyi iskolákat. A zsidók maguk közt, néhány család kivételével, még mindig németül beszélnek, bár újabban nagy előszeretettel tanuljam az „előrelátóbb” izraeliták a magyar nyelvet is.

A zsidóság által önmagán végrehajthatandó reformtörekvéseknek első sorban vallási jellege és az „előrelátó”, de legtöbbször *öntudatlan* magyarosodásuk eredményezi azt a szemléletet, mely a zsidó különállást csupán vallásos jelenségnek fogja fel, nemzeti-ségnek nem, attól legfeljebb félti az ifjú magyar nemzetiséget, „Maguk között német nyelvet használnak — írja Fényes — de azért németekhez nem számíhattuk, pedig különös népet sem tesznek, mert jelenleg csak üldözött vallásuk miatt váltak külön.”²⁹⁶

II. Az emancipáció kulturális előkészítése közben azonban 1846-ban jelentős kedvezésben részesítette a király a zsidókat: *eltörölte a türelmi adót*. Már 1842-ben kérték maguk a zsidók az uralkodót erre, a rendek álláspontját pedig már ismerjük ebben a kérdésben. A király azonban csak úgy hajlandó teljesíteni a kérést, ha az 1828 óta felgyült hátralékot a zsidók befizetik.²⁹⁷ A megyék azonban törvénytelennek tartva ez adónemet, nem segítették elő a kincstár törekvéseit. 1841-ből ismerjük Pozsony megyének — nem a legliberálisabbak közül való egyébként — véleményét a türelmi adó behajtásáról.²⁹⁸ A helytartó tanács utasította e megyét, hogy nyújtson segédkezet a kamarai tisztviselőknek a türelmi adó behajtására. A megye azonban „miután a zsidókra türelmi taxaként vetendő különös adózásokról törvényeink nem rendelkeztek”, megtagadta a kérést. Ilyen körülmények között a hátralékok felszaporodtak 2.5 millió forintra. Az udvar most már egyezkedni kezdett, belemegy abba, hogy a zsidók a hátralévő

²⁹⁴ Venetiáner: Id. mű: 156-7. 11.

²⁹⁵ Magyarország leírása (Pest, 1847.) 32. és 180-1. 11.

²⁹⁶ Id. m . 32. 1.

²⁹⁷ Grosszmann Id. mű, 27. 1.

²⁹⁸ Pesti Hírlap, 1841. Április 7 227 1.

összeg helyett 11 év alatt törlesszenek le 1,2 millió forintot. A zsidó képviselők 1846. március elején elfogadták az ajánlatot, sőt megállapodtak, hogy 5 év alatt befizetik a kért összeget. A király erre június 24-én a türelmi adót a jövőre nézve teljesen megszüntette. A zsidók országos ünnepséget rendeztek ennek öröme, a türelmi adó eltörlésének ügyében eljáró megbízottaik pedig körlevelet intéznek a megyékhez, hogy követeiket az emancipáció létrehozására utasítsák.²⁹⁹

III. Liberális megyék is azonban, miként Máramaros, mely 1840-ben még a feltétel nélküli emancipáció híve, most csak abban az esetben hajlandók a polgárjogok megadására, ha a zsidók a törvényhozás előtt konfessziót tévén tanaikról, azokban társadalom- és államellenes elvek nem találhatók. Veszprém megye hasonlóan vélekedik, Pest város még most sem hajlandó emancipálni, Borsod megye pedig a bevándorlást teljesen megtiltó törvénytől teszi függővé a zsidók egyenjogúsítását.³⁰⁰ Az *1847-48-as országgyűlés* azonban a zsidókérdést nem is tűzi az elintézendők sörára, csak más tárgyak kapcsán szerepelt néhány alkalommal. 1847. December 11-én a honosítási törvényt tárgyalta a kerületi ülés. Gróf Forgách pozsonyi kanonok indítványára az egyházak követei a honosítás feltételei közé kívánják sorolni a bevett valláshoz tartozást.³⁰¹ A javaslat ellen maga Kossuth, akkor már a liberális *ellenzék vezére*, szólalt fel. A kérdés csupán részlete az általános emancipációnak, azonban Kossuth most már más véleményen van, mint négy év előtt, tekintetét nem a nemzetiségtől és művelődéstől távol levő zsidó tömegekre, hanem a szerinte is csupán vallásilag különálló műveltebbekre veti. Beszédének néhány mondatát azóta sokan idézik: „...az e vallást követő népfaj számos söpredékének vétke miatt a méltányosság megtagadatik azoktól is, kik ezen ellenszenvre nem érdemesek és ezen ellenszenv annyira vitetik, hogy pl. Pesten Kunewalder méltatlannak találta politikai jogokra csak azért, mert Máramarosban vagy Pozsonyban söpredék zsidótömeg van. Egyhamar nem fogjuk megóvni a hazát e söpredék nép bűneitől, de ennek súlyát nem akarom éreztetni azon műveltebbekkel, kik között és mi közöttünk más különbséget nem ismerek, minthogy más templomban imádják a Mindenhatót.”³⁰² A nép hangulata azonban ekkor már annyira a zsidók ellen fordul, hogy Kossuth javaslatát az országgyűlés mellőzi. A nyitrai követ azt ajánlja, hogy tárgyalják egészen külön a zsidó ügyet, azonban ezt a javaslatot is elvetik³⁰³ és a január 27-iki országos ülés megtartva a bevett vallás követelményét, a javaslatot azzal a megtoldással küldte fel a főrendeknek, hogy az 1840. XXIX. t. c. érvényben tartása mellett külföldi zsidók sem be nem

²⁹⁹ Groszmann: Id. hely.

³⁰⁰ Közli: Venetiáner: Id. mfi, 164, s. köv. 11.

³⁰¹ Pesti Hírlap, 1847 december 21,

³⁰² Iratai (kiad: Kossuth Ferenc, Bp, 1905.) XI. köt. 68 évf köv. 11,

³⁰³ Pesti Hírlap id. Szám.

vándorolhatnak, sem le nem telepedhetnek.³⁰⁴ A fontos javaslat azonban elsiklunk az üzenelváltások útvesztőjében.

Rövid vitát váltott ki a zsidó kérdés az ősiség eltörlésének tárgyalásakor is. Ennek az elavult intézménynek fenntartását már semmiféle korszerű nemzeti érdek nem kívánta. A hitelkérdések tárgyalásakor azt is említettük, hogy a gazdálkodó magyarságnak önmagával szemben támasztott igényei polgárosodás és a helyzettel számoló meggondoltság irányában a zsidósággal szemben is olyan védelmet jelentettek volna, mely korszerűbb és hathatósabb ez intézménynél. Így látta ezt előbb — mindenki előtt — az a férfi is, most Moson megye követe, kinek felszólalása adja meg ennek az ülésnek érdekességét.³⁰⁵ Széchenyi István egész gazdasági reformrendszerének központjában az ősiség eltörlése állt. Mostani felszólalásában is vallja: „Ki még most sem hiszi el, hogy az ősiség mellett kifejlésünk lehetetlen, azt arról már alig lehet meggyőzni.” Hogy az alábbi nagy fordulatot mégis mi okozza nála, reális gazdasági tényezőkkel bonyolultan megmagyarázhatnánk. Gondolhatott ugyan a nagyfokú eladósodásnak várható következményeire..., mégis itt — talán utoljára — állunk szemben a lélek irracionális mélységeiben átélt aggodalommal a nemzetiségért, s ez lehet csupán magyarázata, hogy most mégis osztozik az ősiséget féltők „skrupulusával” s fél tőle, „hogya az ősiség eltörlöttetik s a nemzetiség megóvására egyéb intézkedések nem tétetnek, ezen eladósodott ország idegen kezekbe kerül s ha felvirágozik is, nem lesz többé magyar...” Ezért az ősiség tárgyában nem kívánja a kiküldendő választmány kezét bármilyen elv előzetes kimondásával megkötni. Baljóslatú szavai azonban visszhang nélkül haltak el a gyorsuló események sodrában.

IV. A városok rendezésének kérdése azután az egész országra kiterjedő eseményeknek volt kiobbantója. A városi választójog kérdése már az *előző* országgyűlésen is hatalmas zsidó-vitát *idézett elő*. A mostani választmányi javaslat a szavazati jogot bevett val-⁽láshoz kötve terjesztette a kerületi ülés elé.³⁰⁶ Azonban az alsó táblán már igen széles alapra fektetve, valláskülönbőség nélkül óhajtották megengedni a jogot.³⁰⁷ Kossuth, kit ennél a kérdésnél nem ragadott el a liberális hangulat, túlzottnak találta most a kíványságot és csupán annyiba akar belemenni, hogy a városi magisztrátus megadhassa a választói jogot azoknak a zsidóknak, kiket arra érdemesnek talál. A tárgyalások azonban már most is felizgatták a pozsonyi polgárság alsóbb rétegeit s *ez az izgalom az országnak főleg németlakta városaira kiterjedő zsidóüldözéssé*

³⁰⁴ Venetiáner: Id. mű. 165, 1.

³⁰⁵ Pesti Hírlap, 1847. december 16, 405, 1.

³⁰⁶ Pesti Hírlap. 1847, november 30.

³⁰⁷ (1848. február 21.) Venetiáner: id mű, 166. lap.

fokozódott. Az alsó tábla a valláskülönbség nélküli választójogot épen e zavargások miatt nem szavazta meg.³⁰⁸

Tömegmozgalmak rugóit felbontani értelmi összetevőikre, már az e téren természetszerűleg is hiányos források miatt is meddő kísérlet lenne. Az ilyen mozgalmaknak bonyolultak s csak végkifejülésükben igen egyszerűek a lelki rugói. Mai antiszemita zavargások analógiájára mégsem szabad elképzelnünk e kravallokat, hiszen kiobbantásukban, hogy csak egy példát említsünk, még olyan jelenségek szerepelnek, mint a kassai eset, ahol a zsidók azzal fenyegetik meg a város polgárságot, hogy ellenük szövetkezni fognak a parasztsággal és felgyújtják a várost. A zsidóság akkor még nyers, nem taktikázik. Az országgyűlési tárgyalásoktól felizgatott kedélyek Pozsonyban először március 19-én lobbantották fel a tettegesség lángját. A tömeg megostromolta a Várhegyet, s a régi ghetto helyét, este és másnap este is dühös csoportok támadták meg a zsidók lakásait, holmijukat szétrombolták, magukat megverték. Március 20-án az alsóbb iparos és kereskedő réteg a Lövölde-téren gyűlést tartott, hol elhatározták a zsidó lapszerkesztők és kocsmárosok kitelepítését, a zsidóknak ghettoba való visszautalását és a házalás megtiltását. A lázongók ellen a hatóság fegyveres segítséget vett igénybe, mely alkalommal az országgyűlési ifjúság is fegyvert fogott a zsidók védelmére.³⁰⁹ Az országgyűlésen tiltakozó hangok is vetődtek fel az ifjúság bevonása ellen, minden esetre az események az országgyűlést is nagyon felkavarták. Bónis Sámuel hiába intette a rendeket, hogy a törvényhozást apró uccai demonstrációknak nem szabad zavarnia, Kossuth hasonló véleményen van. Az előítélet megszüntetésére külön törvény alkotását tartja szükségesnek, mely kimondja, hogy „jogok s kötelességekre a vallás különbséget nem tesz”, a minisztérium a kiegyenlítés módjairól készítsen törvényjavaslatot.³¹⁰ A javaslat el is készült, mely zsidókat is magában foglaló vegyes bizottság kivizsgálására bízta a problémát törvényjavaslat előterjesztése végett, addig is megengedi a vegyes házasságot, polgári tekintetben megszüntetni a zsidó községeket és a kinevezendő belügyminiszter hatáskörébe utalja a beköltözés meggátolását.³¹¹ E javaslat azonban elvetélt és sem ez, sem a polgári választójognak bevett valláshoz kötése nem tudta még hosszú ideig megnyugtanni a kedélyeket.

Kassán március 21-én a polgárság megtiltotta a zsidóknak a nemzeti színű sapkarózsa viselését, mire azok a már említett

³⁰⁸ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből, (Bp., II, kiad.) 111. köt. 393 és köv. 11., valamint Pesti Hírlap, 1848. március 24, továbbá az 1848. XX111. t. c. 6. §-a.

³⁰⁹ Az üldözésekre: Horváth Mihály: Id. hely. valamint 461. s. köv. 11. továbbá: Pesti Hírlap, 1848. márc. 24. és Meszlényi Antal: A miniszteri országos ideiglenek bizottság működése. Századok, 1923-4. 722-31. 11.

³¹⁰ Iratai, XI, köt. 150. s. köv. 11.

³¹¹ Pesti Hírlap, 1848. március 24. 252. 1.

fenyegetésekkel illették a polgárokat. A kassaiak erre szintén népgyűlési határozattal, melynek aláírására a polgármestert is kényszerítették, kiűzték a zsidókat. A miniszteri bizottság azonban mindkét félt rendre utasítván visszaköltöztek és a nyugalom helyreállt. Péccsett március 27-én negyven zsidó családot akarlak kitelepíteni, de ott, valamint a hasonló eljárásra készülő Balassagyarmaton, Egerben, Esztergomban, Győrött, Nagykanizsán és Sopronban a kormány könnyebben állította helyre a rendet.

Az események arra bírták a harmincas miniszteri bizottságot, hogy április 3.-án felszólítsa a városokat, hagyják érvényesülni a zsidók jogait, igyekezzenek enyhíteni az előítélete, vigyázzanak mindenkinek személyi és vagyónbiztonságára, a rend érdekében használják fel a nemzetőrséget és figyelmeztessék az izraelitákat, hogy ők is kerüljenek minden ingerlő inagatartást. A felszólításnak azonban fogantja nem volt. Székesfehérvárott április 5-én a polgárság gyűlést tartott, mely heves vita után elhatározta, hogy a zsidóknak 3 napon belül el kell hagynia a várost, A zsidók a miniszteri bizottsághoz fordultak, mely felszólította a tanácsot a határozat érvénytelenítésére. A tanács azonban a polgárság nyomására megtagadta az engedelmességet a kormánynak. Erre a minisztérium Pulszkyt teljhatalmú kormánybiztosként küldte Fehérvárra, ki Móraon magához véve egy század katonát, 8.-án megérkezett a lázongó városba. A városi tisztviselőket goromba fellépésével megtörte, másnapra népgyűlést hívatott össze, melyen csak nagy nehézségekkel, másfél óras beszéddel tudta visszavonni a kitiltó határozatot. Kiseb zendülés volt Várpalotán is, Szombathelyen ellenben április 4-én maga a gyakorlatról hazatérő nemzetőrség kezdte meg az üldözést, ütötte-verte, fosztogatta a zsidókat. Másnap szintén népgyűlés tiltotta ki őket, eltiltotta a házalástól, a tilalom megszegőire pedig 1000 forint pénzbüntetést mért ki. A kormány erre Vas megye alispánját Vas, Sopron, Veszprém és Zala megyék teljhatalmú kormánybiztosává nevezte ki, rendelkezésére bocsátott két század katonát, ami aztán lecsillapította a kedélyeket.

A temesvári polgárság is kitiltotta még a lakhatási joggal bíró zsidókat is, egyben panaszt emelt a kormánynál, hogy a zsidó a keresztyén kereskedő rovására gazdagodik, szerénytelen és bántó módon viselkedik, tisztességtelenül kereskedik és uzsoráskodik. Klauzál pénzügyminiszter méltányolta a kérést és megígérte, hogy a zsidók kereskedelmi jogait revideálni fogja, de míg ez megtörténik, a lakhatási jogban ne háborgassák őket. A lázadás tüze átterjedt Horvátországra is, hol főleg a pálinka-hitelek miatt telkéből kiforgatott jobbágyság mozgolódott, azonban nagyobb méreteket ezek a jelenségek nem öltöttek.

A főleg szociális indítékokon alapuló forradalmi hullámgyűrű azután április 19.-én robbantotta ki a pesti zsidó-üldözést. Itt az események háttérében határozottan szociálista eszméket lehet felfedezni. Április elején még csak falragaszok követeltek kenyeret és vagyonfelosztást, 19.-én azonban az, új fővárosban is népgyűlés

volt, mely négy pontot fogadott el: 1. engedjék el egy negyed évi házbér, mivel a mozgalmas hónapokban nem volt kereset; 2. javíttassék a munkások helyzete; 3. a zsidók üzessenek ki az országból, 4. a zsidók ne vétessenek be a nemzetőrségbe.³¹² Az egykórúak³¹³ e pontokból csak az utóbbiakat domborították ki, mint vallási és nemzeti előítélet megnyilatkozásait. Az a tény azonban, hogy a zsidóság elleni igények a legsúlyosabb szociális kívánságokkal társulva jelennek meg, és mivel a követeléseket nem lehet a polgárság által kijátszott párizsi munkásság politikai követelésekkel társuló ekkori mozgalmával sem magyarázni, azt a gondolatot ébreszti bennünk, hogy a modern értelemben vett szociális mozgalom kiváltó okait, a kiuzsorázást és kizsákmányolást a tömeghangulat már akkor azonosítja a zsidó gazdálkodással. Ezt a jelenséget még határozottabban észlelhetjük a Hurbán-féle felvidéki mozgalomban nagy szerepet játszó kommunista izgatásokkal kapcsolatban. A tót agitátorok módszerére jellemző volt ugyanis, hogy a paraszti nép lázadását zsidó ellenes kravallok szításával robbantották ki, Kossuthék jogkiterjesztését vagyonfelosztás ígéretésével licitálva túl. S a nép a zsidógyűlöleten elindulva rohant bele a további forradalmi cselekedetekbe,³¹⁴ A pesti ucca a népgyűlés után nekiesett a zsidó boltoknak, lapkiadó hivataloknak. Heves jelenetek játszódtak le a „Der Ungar” szerkesztőse előtt, ahol Klein szerkesztő életét csak Rottenbiller nemzetőrkapitány lélekjelenléte mentette meg. Azonban Kleinnak és még jó néhány zsidó szerkesztőnek menekülnie kellett Pestről, sőt az országból is.³¹⁵ A nemzetőri századok közül csak az ifjúságé fogadta be a zsidókat, a minisztérium döntése azonban innen is, kizárta őket. Ugyanis a kedélyek lecsillapítására a minisztérium Kossuth ellenzését, ki ágyúval is kész volt a kravallokat letörni, figyelembe nem vehetvén, beleegyezett abba, hogy a zsidó ne lehessen nemzetőr, Ez az intézkedés azután a pesti lázongást megszüntette.

A leghevesebb jelenetek azonban még csak ezután játszódtak le, Pozsonyban április 23-án, húsvétkor újra fellángolt az elkeseredés. A Lövésztársulat elhatározta, hogy most már minden zsidót ki kell űzni a városból. A határozat véres eseményeket váltott ki. Mesterlegények és inasok kezdték a támadást, kikhez[^] azután az alsóbb néposztályból mind többen csatlakoztak. A nemzetőrség nem volt hajlandó a zendülők ellen fegyvert fogni, a városban levő kis számú katonaság pedig nem volt képes megfékezni őket, „sőt — írja Horváth Mihály — miután a katonaság a népre lőtt és néhány áldozat esett, ez felbőszülvén nem ismert

³¹² A pontokat közli Venetiáner; Id. mű, 169. 1.

³¹³ V. ö. Horváth Mihály: Id. helyek.

³¹⁴ V. ö. Steier Lajos: Beniczky visszaemlékezései (Fontes, Bp. 1924.)

29. és 80. II.

³¹⁵ Osztern R.: Id. mű, 36-7. II.

többé határt dühében.” Számos zsidó boltot és lakást feldúltak, némelyiket egészen lerombolták. A zsidók szomszédságában lakó keresztények is csak ajkaiknak keresztel való megjelölésével menekültek. Az atrocitásokat csak másnap tudta megszüntetni a vidékről érkezett nagyobb számú lovasság megjelenése és a hatóság rendelete, mely a zsidókat részint a várhegyaljai külvárosba külvárosba, részint a szomszédos községekbe utasította.

A tettleges üldözések ezzel el is ültek.

Azonban hatásuk nem maradt el. A zsidók közt Jakobovits mozgalmat indított a szabad Amerikába való kiköltözésre, amiből azonban nem lett semmi, Chorin pozsonyi főrabbi, az orthodoxok tekintélye, a polgári jog ellen látott indítékot a mozgalomban.³¹⁶ A sajtóban Petőfi és Vörösmarty erélyesen tiltakoztak az üldözések ellen, utóbbi azonban szigorú inlézkedéseket is kíván a honosítás ügyében, amit „igen szigorúan kell vennünk, ha elborítottatni nem akarunk”³¹⁷.

A törvényhozás pedig okulva a néphangulatból, egyelőre még mellőzte a polgárosítást.

V, A forradalmi mozgalmak azonban, melyeknek szociális vonatkozásai a zsidóság ellen hangolták a polgárságot, másrészt most először juttatják az emancipáció követelésén túli, *országos vonatkozású politikai szerephez a zsidóságot*. Németnyelvű újságoknak többnyire zsidó szerkesztői már a negyvenes években meghonosítják nálunk is az újságírás modern formáit, politikai, irodalmi, kritikai, divat stb, rovataikkal már ekkor kezdik az olvasó közönség minden igényének kielégítőjévé tenni a napilapot.³¹⁸ 1848-ban már kilenc német nyelvű lap, köztük a jelentős „Dér Ungar” is zsidó *kézen* van, alapítójuk, szerkesztőik, munkatársaik mind zsidók. Részben zsidó vezetés alatt, számos zsidó munkatárssal három dolgozik és zsidó munkatársai vannak hat lapnak. Zsidómentes csak három újság volt a németnyelvűek között. E lapok az egyedüli „Der ungarische Izraelit” kivételével, mely emancipációért és a zsidóság művelődéséért harcol, most az országos radikális mozgalom szolgálatába szegődnek, noha Löw kísérlete a „Magyar Zsinagógával” egy évvel előbb még megbukott, a kis számú magyarul tudó zsidóság még nem tudott fenntartani magyar nyelvű napi lapot.³¹⁹

Radikalizmus csóváját szító zsidó újságírókkal rokon szellemiségű, azonban náluk képzetlenebb, komoly politikai horizontot nem ismerő magyarországi származású bécsi zsidó orvosok, abból a hibrid fajtaból valók, mely nacionális és zsidó kultúra határán, voltaképpen még semmiben sem találják meg éltető elemüket, most

³¹⁶ Venetiáner és Groszmann: Id. műveik.

³¹⁷ Id. Szekfü: Három nemzedék, 158 l.

³¹⁸ Az adatok Oszttern R. id. művében.

³¹⁹ László: Id. mű, 53 s köv. II. Valamint Löv: id. mű. 211. l.

készséges eszközei a magyar szeparatista törekvéseknek.³²⁰ A bécsi hivatalos lapnak egy megbízhatatlan névtelenje tudni véli, hogy Pulszky Bécsben szövetségre lép nagyhangú demagógokkal, kik azután minden klubban és asztaltársaságban hirdetik Kossuth szélsőséges politikájának igazságait. E névtelen szerint fölötte hatásosan működik közre a magyar pénz, Hónapok óta újjal mutogatnak Bécsben arra a 15-20 magyarországi zsidó orvostanhallgatóra, kik a pénzt közvetítették s kiknek útján Pulszky nagyszámú főiskolást tart pénzadományokkal a markában, kik azután, ha a politikai érdek úgy kívánja, mindig készek egy-egy zendülés vagy kravall megrendezésére,

VI. A gyorsan pergő események lázas hátere pedig ezután már teljesen hatalmába keríti minden részletkérdés megoldását. A forradalom és háború kondenzáló hatalma alól nem vonhatja ki magát semmi, ami bármily vonatkozásban kerül közel áramlásaihoz. A néphangulat pedig, ilyenkor hű tükre a koncentrálódó erővonalaknak, nem kedvezett az emancipáció ügyének. Az első népképviselői országgyűlésen Kállay Ödön interpellált érdekében. Szemere belügyminiszter azonban kijelenti, hogy most idő nem lévén erre, törvényjavaslatot sem fog benyújtani. Kállay erre önállóan indítványozza az emancipációt polgári és vallási tekintetben, valamint, hogy javaslata törvénnyé lételével minden zsidó, ki már rendes adót fizet, letelepedettnek tekintessék.³²¹ A bizottság azonban, melynek a javaslatot kiadták, három ellen hat szóval a magyar nemzetiséget biztosító általános honosítási és telepedési törvény meghozatala előtt veszélyesnek tartotta az ügy letárgyalását s ezért utasította a minisztériumot, hogy a következő ülészakra dolgozzon ki új javaslatot az emancipáció ügyében; hogy azonban ez „a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméinek megfelelő, másfelől a társadalmi és nemzeties egybeforrás igényeit is kielégítő legyen,” jónak látná a bizottság, „hogy a társadalmi életben annyira feltűnő, mint káros elzárkózottság és kölcsönös idegenkedés okainak korszerű reform általi elhárítása végett a minisztérium magát a zsidó osztály értelmesebbjeivel érintkezésbe tegye,” Azonban csakhamar jól ismert nagyobb erők szóltak közbe. Mellőznünk kell most még annak a feladatnak a megoldását, hogy a zsidókérdésnek a szabadságharcban való alakulásáról ítéletet mondjunk. Régi történelmi iskolának többnyire zsidó művelői³²² szívesen idézik Görgeynek és Klapkának elismerő nyilatkozatait, a szabadságharcban résztvett 20,000 főnyi zsidó hadi-

³²⁰ A zsidóság szerepéről a bécsi forradalomban: Károlyi Árpád: Battyhány Lajos főben járó póré (Fontes, Bp 1932) L köt, 35-6 és 344. s köv, 11, forrásainak szövege: II. köt, 87 s köv, 11.

³²¹ Venetiáner: Id. mű, 171. 1. Kállay javaslata: Debrecen, Ref. Kollégiumi könyvtár, I. 86-12. sz. a.

³²² Venetiáner és Groszmann id. művei és főleg Bernstein Béla: Az 1848-49. szabadságharc és a zsidók (Bp. 1898.).

tetteit, Haynau súlyos ítéletét a zsidóság felett, mely 2.300.000 forint hadisarcot vet ki rájuk, „mivel — mondja az indoklás a magyarságban levő izraeliláknak legnagyobb része érzelmeik és gonosz cselekvésmódjuk által az, oltani forradalmi, mely az ő közreműködésük nélkül soha nem nyeri volna olyan kiterjedést, előmozdították.” Az 1848. július 28-iki szegedi nemzetgyűlés, mely az emancipáció a zsidók szabadságharcbeli érdemeiért egyhangúlag kimondta, honorálta is ezt a szerepet. Azonban ezeknek az, eseményeknek kivizsgálása, saját koruk eszmei, társadalmi, gazdasági és politikai viszonyaiba illesztése még tisztázatlan maradván, nem a politikai, hanem a történelmi tudomány számára nyújt még távlatokat.

TARTALOMJEGYZÉK.

Bevezetés.....	3
1. Racionalista reformkísérlet.....	5
2. A francia háborúk; rendi törekvések és reformkísérlet.....	10
3. A zsidóság térhódítása a rendi megmerevedés korában.....	16
4. Nemzetiségi szempontok és az 1839—40 országgyűlés....	23
5. Elvi liberális törekvések és az emancipációellenes hangulat kifejlődése.....	37
6. A zsidókérdés 1848 forradalmi eseményeiben.....	65